

पुँजीवाद

एक परिचय

एमन बटलर

१. परिचय

पुस्तकका बारेमा

पुँजीवाद के हो, यसले कसरी काम गर्छ, यसका सबल तथा दुर्बल पक्ष के हुन भनेर सरल र सही ढंगले व्याख्या गर्ने पुस्तक पाउन गाह्रो छ ।

पुँजीवाद शब्दको निर्माण नै गाली गर्नका लागि भएको थियो । अहिले पनि अधिकांश पुस्तकले पुँजीवादप्रति शत्रुवत व्यवहार गर्छन, यसको भ्रामक चित्रण गर्छन, गलत व्याख्या गर्छन । त्यसैले सामान्यतया पुँजीवादका समर्थकहरु लाई बुझ्न गाह्रो भइरहेको छ । उनीहरु पुँजीवादी वास्तविकतालाई बुझेर त्यसको व्याख्या गर्ने भन्दा पनि यसका विकृत रुपको प्रतिरक्षा गर्न पुगेका हुन्छन ।

त्यसैले, उपरोक्त सन्दर्भमा पुँजीवादको विषयलाई सरल र सही ढंगले उतार्ने छोटो दिग्दर्शनको आवश्यकता महसुस गरिएको हो । यो पुस्तक त्यही दिग्दर्शन हो ।

पुस्तकमा के छ

पुस्तकलाई पुँजीवाद प्रतिको पूर्वाग्रह र विकृत रुपहरुलाई छिचोल्दै, पुँजीवाद वास्तवमा के हो र उत्तिकै महत्वपूर्ण रुपमा के होइन भन्ने व्याख्या गर्नका लागि यसमाथि आलोचकहरुले लगाएका लाञ्छनाहरुलाई चिथोर्दै यसलाई सही ढंगले परिभाषित गर्ने गरी बढाइएको छ ताकी पुँजीवादको मुख्य मर्मलाई बुझ्न सकियोस ।

यसमा पुँजी के हो भन्ने पहिचान गरिएको छ । यसले कस्तो रुप लिन्छ, यो किन र कसरी अस्तित्वमा आउँछ, यसको उद्देश्य के हो र यसका प्रयोग र प्रभाव बारे चर्चा गरिएको छ । यसमा पुँजीवाद तथा यसलाई अघि बढाउने संस्थाहरुको आर्थिक, सामाजिक तथा नैतिक स्वभावलाई पहिल्याइएको छ ।

पुस्तकले पुँजीवादको इतिहास केलाएको छ, यसलाई समर्थन गर्ने मुख्य विचारको व्याख्या गरेको छ र आलोचकहरुको समीक्षा गरेको छ । यसले पुँजीवादको सबल तथा दुर्बल पक्ष र भविष्यको सही मूल्यांकन उपलब्ध गराएको छ ।

पुस्तक कसका लागि

यो पुस्तक सिधा र सरल भाषामा लेखिएको छ-नबुझिने शब्द, प्राविधिक शब्दावली, पादटिप्पणी, भारी प्राज्ञिक शब्दार्थबाट मुक्त छ । यसले पुँजीवाद खासमा के हो भन्ने बुझ्न सबैलाई मद्दत गर्ने लक्ष्य राखेको छ भने जसले पुँजीवादलाई बुझेका छन् उनीहरुलाई पनि अझ राम्ररी बुझ्न सहयोग गर्नेछ ।

पुस्तकले स्कुल र कलेजका विद्यार्थीलाई पुँजीवाद सम्बन्धी बुझाइलाई फराकिलो बनाउन निश्चित रूपमा सहयोग गर्नेछ । कलेजका अधिकांश शिक्षक पुँजीवादप्रति वैरभाव राख्छन्, तिनीहरुलाई तिखा प्रश्न गर्न यो पुस्तकले विद्यार्थीलाई सघाउनेछ ।

पुस्तकलाई व्यापार व्यवसाय, राजनीतिमा लागेका, आर्थिक तथा राजनीतिक विचारहरुमा चासो राख्ने तथा अन्य सामान्य पेशामा लागेका सर्वसाधारणलाई तर्क तथा विचारका माध्यमबाट सिधा तरिकाले बुझ्ने गरी सहज पहुँचयोग्य बनाइएको छ ।

पुँजीवाद र लेखक

थोरै लेखकले मात्रै पुँजीवादप्रतिको पूर्वाग्रह व्यक्त गर्छन्, कतिलाई त आफु पूर्वाग्रही छु भन्ने थाहै हुदैन । त्यसैले उनीहरुले पाठकलाई आफ्नो गलत बुझाइतर्फ घिसारेर लैजान्छन् र त्यस्ता दृष्टिकोणहरु वस्तुगत हुन भन्ने भ्रममा छोडिदिन्छन् ।

म पुँजीवादी आदर्शको समर्थक हुँ भन्ने कुरालाई खुसीसाथ स्वीकार गर्छु, यद्यपि त्यो (पुँजीवाद) सधैं यथार्थिक कार्यान्वयन भएको हुदैन । पुँजीवाद आधारभूत रूपमा अनैतिक र असामाजिक हो भन्ने धारणालाई म अस्वीकार गर्छु । बरु राजनीतिकर्मीहरुको हस्तक्षेपले पुँजीवादलाई नराम्ररी विकृत बनाएको

छ र उत्पन्न परिमाणको दोष अन्यायी तरिकाले यसमाथि थोपरिएको छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्छु । तर विकृत रूपमै भए पनि पुँजीवादले संसारभर समृद्धि फैलाएको छ ।

त्यसैले म पुँजीवादी आदर्शप्रति सहानुभुति राख्छु र यसका अवधारणा र यथार्थमाथि हुने आलोचनाप्रति सजग रहन्छु । यहाँ ती आलोचनाहरूलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा मैले त्यस्ता विवादहरूलाई सन्तुलित बनाउने प्रयास गरेको छु र पुँजीवाद वास्तवमा के हो भन्ने सही व्याख्या गर्ने जिम्मा पाठकलाई छोडिदिएको छु ।

पुस्तकको संरचना कस्तो छ

पुँजीवाद के हो र के होइन भन्नेबाट पुस्तकको थालनी गरिएको छ । त्यसपछि पुँजी भनेको के हो, कहाँबाट आउँछ, के गर्छ, हामीलाई किन आवश्यक छ र समर्थक तथा आलोचकहरूले प्रायः छुटाउने गरेको समुदायको पुँजी संरचना तथा अन्तरसम्बन्धको खास महत्वको व्याख्या गरिएको छ ।

यसले त्यसपछि पुँजीवादलाई कामकाजी बनाउन गर्नुपर्ने कुराहरू, सम्पत्तिको स्वभाव र भूमिका, स्वामित्व, प्रोत्साहन, प्रतिस्पर्धा, बजार, संस्थाहरू तथा राज्यका बारेमा चर्चा गर्छ । त्यसपछि पुँजीवादको नैतिकताका बारेमा गरिएका आलोचना सँगसँगै कहिलेकाहीं मात्र सुनिने यसको सकारात्मक नैतिक दृष्टि र प्रभावको समीक्षा गरिएको छ ।

पुस्तकमा त्यसपछि पुँजीवादको ऐतिहासिक सन्दर्भको चर्चा गरिएको छ । पुँजीवादी आदर्श तथा सिद्धान्तको रचना गर्न सहयोग पुऱ्याएको आर्थिक प्रणाली तथा यसलाई गम्भीर ढंगले संकुचित र विकृत बनाउने राजनीतिक हस्तक्षेपहरूलाई केल्याइएको छ ।

त्यसपछि पुँजीवादी अवधारणाका अग्रणी विद्वानहरूका विचारहरूको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ भने आलोचकहरूले उठाएका प्रश्नहरूलाई सम्बोधन गरिएको छ ।

अन्त्यमा पुँजीवादको सबल तथा दुर्बल पक्ष, अवसर र जोखिमहरुको रुपरेखा बनाइएको छ । यसको भविष्य पहिल्याउनुअघि यो आकर्षक विषय बारे थप जानकारी हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने स्रोतहरुको छोटो सूची पाठकहरुलाई सुम्पिइएको छ ।

२. के हो पूँजीवाद

यथार्थ र गलत धारणा

हामीले जुनसुकै ढंगले व्याख्या गरेपनि पूँजीवादले मानवीय सम्पत्ति र जीवनस्तरमा व्यापक सुधार ल्याएको छ । सन १७६० दशकको औद्योगिक क्रान्तिसम्म मानवीय जीवनमा अत्यन्तै थोरै परिवर्तन भएको थियो । फारोहका पालादेखि अपरिवर्तीत विधिको प्रयोग गर्दै अधिकांश मान्छे खेतबारीमा काम गर्थे । अमेरिकी आर्थिक इतिहासकार डेइड्रे म्याकक्लस्कीका अनुसार सन १८०० मा विश्व जनसंख्याको औसत आम्दानी प्रतिदिन एकदेखि पाँच डलर थियो । अहिले यो औसत झण्डै ५० डलर पुगेको छ । यो औसत आम्दानीले केही पूँजीवादी मुलुकहरूले हासिल गरेको उच्च समृद्धिलाई छोपेको छ । केही पूँजीवाद विरोधी मुलुकहरू अझैपनि प्रतिदिन औसत आम्दानी एकदेखि पाँच डलरमै सीमित छन भने स्वित्जरल्यान्ड, अस्ट्रेलिया, क्यानडा र बेलायतजस्ता पूँजीवादी मुलुकको औसत आम्दानी प्रतिदिन ९० डलरभन्दा माथि पुगेको छ । संयुक्त राज्य अमेरिकाको औसत आम्दानी प्रतिदिन एक सय डलरभन्दा माथि छ । यसले उनीहरूलाई सन १८०० सयका आफ्ना पुर्खाहरूभन्दा २० देखि १०० गुणा धनी बनाएको छ ।

यो समृद्धि केही धनी मान्छेहरूमा मात्र सीमित भएको छैन । पूँजीवादी मुलुकमा कुनै बेला विलासी मानिएको उचित घरबास, सरसफाई, बिजुलीको न्यानो तथा प्रकाश, लुगाफाटा, यात्रा, घुमफिर, मनोरञ्जन, ताजा मासु सबैजसोको पहुँचमा आएको छ । औद्योगिक उत्पादन तथा घरायसी कामका कठिन कार्यहरू मेसिनले गर्छन । स्वास्थ्य, शिशु मृत्युदर, औसत आयु तथा शिक्षामा उल्लेख्य सुधार आएको छ ।

पूँजीवादमाथि लाञ्छना

म्याकक्लस्कीले यसलाई 'ग्रेट एनरिचमेन्ट' भने पनि पूँजीवाद शब्दको रचना गाली गर्नका लागि भएको थियो । पूँजी शब्दको जरो सन ११०० सम्म पुगेको भेटिन्छ । ल्याटिन शब्द *क्यापिटाले* (शिर जनाउने *कापुट*) को प्रयोग सुरुमा पशुधन र पछि वस्तु तथा पैसाका लागि गरिन्थ्यो । पूँजीको स्वामी जनाउन सन १६०० मा *क्यापिटालिस्ट* शब्दको प्रयोग गरियो । तर १८६७ मा औद्योगिक क्रान्तिले सम्पन्नता ल्याइसकेको भए पनि जर्मन राजनीतिक विचारक कार्ल मार्क्स (१८१८-८३) ले उनको पुस्तक

दास क्यापिटल मा गालीको भाषामा 'पुँजीवादी उत्पादन विधि' शब्दावलीको प्रयोग गरेका थिए, त्यसैलाई हिजोआज पुँजीवाद भनिन्छ ।

मार्क्सको त्यो आक्रमण निकै सफल रह्यो, उनको त्यो विवादास्पद अभिव्यक्तिले अहिले पनि छलफललाई आकार दिइरहेको छ । धेरै मान्छे अहिले पनि पुँजीवादलाई स्वार्थ, लोभ तथा अर्कालाई वास्तै नगर्ने असामाजिक तथा अनैतिक उद्देश्यसँग जोडिएको छ भन्थान्छन् । प्रायः पुँजीवादलाई त्यस्ता उद्देश्यहरूसँग जोडिन्छ जसबाट कुनै पनि असल सामाजिक काम हुदैनन् भन्ने धारणा राखिएको हुन्छ । अर्कोतिर समाजवादलाई परोपकार, सहकार्य, सहिष्णुताजस्ता असल उद्देश्यमा आधारित मानिन्छ र यसले असल सामाजिक नतिजा दिने अपेक्षा गरिन्छ ।

तर व्यक्तिगत उद्देश्य र सामाजिक नतिजाबीचको सम्बन्ध त्यति सपाट हुदैन । उदाहरणका लागि स्कटल्यान्डका दार्शनिक तथा अर्थशास्त्री एडम स्मिथ (१७२३-१०) ले कसरी निजी स्वार्थबाट लाभदायी सामाजिक नतिजा हात पछि भन्ने देखाएका छन् भने रुसी मुलकी अमेरिकी लेखक आयन रान्ड (१९०५-८२) ले परोपकारवादले सामाजिक विकृति मात्र उत्पादन गर्ने दाबी गरेकी छन् । यहाँ समाजवाद वा पुँजीवाद अन्तर्गत सर्वसाधारणलाई प्रेरित गर्ने उद्देश्यमाथि ध्यान केन्द्रीत गर्न र त्यसले कस्तो नतिजा उत्पादन गर्छ भनेर पहिल्याउनु महत्वपूर्ण हुन आउँछ ।

पुँजीवादका आलोचकहरूको अर्को साभ्ना गल्ती वा छलि भनेको समाजवादी आदर्शलाई पुँजीवादी यथार्थसँग तुलना गर्ने हो । उनीहरू प्रायः 'वास्तविक समाजवादी आदर्शलाई कहिल्यै पनि अभ्यासमा नल्याइएको' बहाना बनाउँछन् । समाजवादलाई शुद्ध र पवित्र भन्दै चित्रण गरिन्छ भने पुँजीवादमाथि हालसालैको आर्थिक इतिहासमा भएका सबै खाले बदनियत, अभ्यास र नतिजाको दोष थोपरिन्छ । सिद्धान्तलाई अभ्याससँग तुलना गर्नु वैध होइन । सिद्धान्तलाई सिद्धान्तसँग र नतिजालाई नतिजासँगै तुलना गर्नुपर्छ । यसो गर्दा दुवै परीक्षणमा आफुहरूले जित्ने दाबी पुँजीवाद समर्थकहरू गर्छन ।

अरु पनि थुप्रै मिथक र भ्रमहरू छन् । उदाहरणका लागि पुँजीवाद अन्तर्गत मुट्टीभर मान्छेको हातमा पुँजी हुन्छ र तिनैले मात्र नियन्त्रण गर्छन भन्ने दाबी गरिन्छ । यो गलत हो । हामी सबैजना धेरै वा थोरै मात्रामा पुँजीपति हौं भन्ने विषयमा अर्को अध्यायमा छलफल गर्नेछौं । पुँजीवाद भनेकै ज्यालादारी मजदुर

प्रयोग गरेर बृहत उत्पादन गर्ने तरिका हो भन्दै छलफललाई सामाजिक वर्ग र शोषणतर्फ मोड्ने गरिएको छ । यो पनि गलत हो । धेरैजसो पुँजीवादी उद्यम ससाना कम्पनी र खुद्रा व्यापारी हुन्छन् । पुँजीवादलाई धेरैजसो नाफा र बजारका रूपमा पहिचान गरिन्छ । अरु व्यवस्थामा पनि नाफा र बजार अस्तित्वमै हुन्छन् । पुँजीवादलाई एकाधिकार र आसेपासे प्रवृत्तिसँग जोडिन्छ । यो पनि पुँजीवादको विशिष्ट चरित्र होइन बरु राजनीतिक हस्तक्षेपले प्रोत्साहित गर्दा ती कुराहरु देखा पर्ने हुन् ।

परिभाषामा समस्या

त्यसैले पुँजीवादको यथार्थपरक परिभाषा गर्न ढिलो भइसकेको छ । यसका लागि हामीले पूर्वाग्रहलाई त्याग्नुपर्छ अनि वास्तविक अवधारणाको पहिचान गर्नुपर्छ ।

पुँजीवाद भन्ने शब्दले नै केही संकेत गर्छ । यसको पुँजी भन्ने पदले यो पुँजी सम्बन्धी केही हो भन्छ । वादले यो बृहत जीवन शैलीसँग जोडिएको छ भन्ने बुझाउँछ । कसैले यसलाई प्रणाली भन्न सक्छन तर प्रणालीले केन्द्रीय रूपमा योजनावद्ध र व्यवस्थापन गरिएको हो कि भन्ने अर्थ हुन्छ जुन पुँजीवाद होइन । तसर्थ संक्षेपमा पुँजीवाद पुँजीको उपयोग गर्ने एउटा जीवन शैली हो ।

पुँजी भन्ने शब्दले एउटा अवधारणालाई बुझाउँछ । यो खासगरी पुँजीगत वस्तुको समग्रताको सार हो । जसरी हामी चिल, लामखुट्टे, बाघ, माकुरो, जुका वा डल्फिनको खास अस्तित्वलाई बुझाउन प्राणी शब्दको प्रयोग गर्छौं त्यसैगरी औजार, मेसिन र वित्तजस्ता पुँजीगत वस्तुलाई बुझाउन पुँजीको प्रयोग गर्छौं । तर यो कुनै ठूलो व्यवसायको ठूलो कारखाना, मिल वा उत्पादन क्षेत्रमा मात्रै सीमित हुँदैन । पुँजीगत वस्तु विकसित संसारमा वरपरका सबै घर (वासिंग मेसिन, भ्याकुम क्लिनर), कार्यालय (कम्प्युटर, फोन), पसल (नगदी किताब, सोकेस), थियटर, विद्यालय, अस्पताल सबैतिर हुन्छन ।

पुँजीको उपयोग एक जीवनशैली किन हो ? किनभने पुँजीगत वस्तुले हामीले चाहेको वस्तु उत्पादन गर्ने कार्यमा दक्षता ल्याउन सहयोग पुऱ्याउँछन् । उदाहरणका लागि हामीले शारिरीक परिश्रम नगरिकनै मेसिनको प्रयोग गरेर धेरै पाउरोटी बनाउन सक्छौं । यसका लागि खेतमा औजार प्रयोग गरेर धेरै गहुँ

लगाउन सक्छौं र काट्न सक्छौं, बिजुलीले चल्ने मिलमा गहुँ कुटेर पिठो निकाल्न सक्छौं र त्यसपछि पिठो मुछ्न सक्छौं ।

पुँजीवादको बृहत संगठन

अर्थशास्त्रीहरूले प्रायः भूमि र श्रमलाई पुँजीमा गणना गर्दैनन् । उनीहरूले पुँजीगत वस्तुलाई प्राकृतिक स्रोत होइन बरु उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने उद्देश्यका लागि कसैले निर्माण गरेको स्रोत मान्दछन् । पुँजीगत वस्तु रुख, कच्चा फलामजस्ता प्राकृतिक वस्तुबाटै पैदा हुने भए पनि तिनलाई कसैले कोदालो वा बञ्चरो बनाउनै पर्छ ।

त्यसैले कसैको स्वामित्वमा नभएको वनजंगल वा मरुभूमि पुँजीगत वस्तु हुन सक्दैनन् । कसैले तिनको सिर्जनाका लागि समय र ऊर्जा लगानी गर्नुपर्छ । यसरी कसैले पुँजीगत वस्तु सिर्जना गर्छ भने उसले त्यसलाई आफ्नो निजी सम्पत्ति बनाउनु स्वाभाविक हुन आउँछ । किनभने उसको पहल उक्त पुँजीगत वस्तुको अपरिहार्य पक्ष हो । त्यस्तो पहल हुँदैन्थ्यो भने उक्त वस्तु अस्तित्वमै आउँदैनथ्यो । तसर्थ पुँजीको अवधारणाले पुँजीगत वस्तु निजी स्वामित्वको हो भन्ने अर्थ लगाउँछ वा संकेत गर्छ ।

यसको अर्थ सामान्य हाँसो गर्दा भनिने 'धनी पुँजीवादी' जस्तो गरी केही धनी व्यक्तिहरूको स्वामित्वमा पुँजी हुन्छ भन्ने होइन । यस बिपरित पुँजीगत वस्तुको रचना जोसुकैले गर्न सक्छ र आफ्नो अधिनमा राख्न सक्छ । सहकारीजस्ता व्यक्तिहरूको समूह वा कम्पनीले पनि त्यसो गर्न सक्छन् । (कसैकसैले राज्य पुँजीवादको चर्चा गर्छन् जहाँ सरकारले उच्चम स्वामित्वमा लिन्छ र सञ्चालन गर्छ । यद्यपि यो पुँजीवाद शब्दको सामान्य प्रयोगसँग त्यति मेल खाएको देखिँदैन ।) पुँजीगत वस्तु व्यक्ति वा बलियो आपसी सम्बन्ध भएको व्यक्तिहरूको समूहको निजी स्वामित्व र अधिनमा रहेको अवस्थामा पुँजीवादले निश्चित रूपमा राम्ररी काम गर्न सक्छ । निजी स्वामित्व समग्रमा पुँजीवादको अपरिहार्य तत्व नहुन सक्छ तापनि यो अवधारणालाई सामान्यतया पुँजीवादसँग असाध्यै जोड दिएर हेर्ने गरिन्छ ।

पुँजीवादलाई सामान्यतया बजारमार्फत वस्तु वितरण गर्ने पद्धतिसँग जोडेर हेर्ने गरिन्छ । तर बजार र पुँजीवाद एउटै होइनन् । पुँजीवाद भनेको आर्थिक वस्तुको उत्पादन हो भने बजार ती वस्तु वितरणसँग

सम्बन्धित छ । यी दुईका बिचमा अलमलिँदा पुँजीवाद के हो र यसले कसरी काम गर्छ भन्ने विषयमा ठूलो भ्रम पैदा हुन्छ ।

बजार भनेको पुँजीवादको मात्रै होइन, उत्पादनका अन्य प्रणालीले पनि यसको उपयोग गर्छन । बजार पनि पुँजीवादका लागि अपरिहार्य होइन । पुँजीवादी प्रणालीले उत्पादन गरेका वस्तु सरकारी निर्देशन वा चिट्ठा जस्ता अन्य तरिकाबाट पनि वितरण हुन सक्छ । तर यसका लागि प्रभावकारी माध्यम फेला पार्ने पर्छ । विशिष्ट पुँजीगत वस्तुको उपयोगले मान्छेलाई पर्याप्त बचत हुने गरी उत्पादन गर्न र बचेको वस्तु व्यापार गर्न सक्ने बनाउँछ । यसै कारण वस्तु उत्पादन गर्न पुँजीवादी प्रणाली अत्यन्तै प्रभावकारी भएको हो । यसैगरी बजार वस्तु वितरणका लागि सबैभन्दा दक्ष माध्यमका रूपमा देखा परेको हो । यसैकारण सामान्यतया बजार र पुँजीवाद संगसंगै अघि बढेका हुन ।

जो पुँजीवादका लागि अपरिहार्य होइनन्

मार्क्सबाट प्रभावित धेरै लेखक पुँजीवाद अनिवार्य रूपमा ज्याला व्यवस्थामा आधारित हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छन् । उनीहरूका अनुसार पुँजीपति उद्यमीले मेसिन, कारखानालगायतका पुँजीगत वस्तु जम्मा पार्छन र त्यसलाई सञ्चालनको लागि कामदारहरूको भुण्डलाई भर्ती गर्छन । पुँजीवाद सम्बन्धमा यस्तो धारणाका कारण ती लेखकलाई उद्यमीको नाफा र कामदारको ज्यालाबीचमा द्वन्द्वको आधार देखा पर्छ, यसैलाई उनीहरू वर्गीय विभाजनको आधार भन्छन जसमा पुँजीपतिहरू बाट मजदुरहरूको शोषण हुन्छ ।

यो दृष्टिकोण गलत हो । पुँजीवाद अनिवार्य रूपमा ज्याला व्यवस्थामा आधारित हुँदैन, वर्गीय विभाजन हुनैपर्छ भन्ने पनि छैन । एकल व्यवसायीले कसैलाई भर्ना गर्दैन, उसले पनि पुँजीगत वस्तु जम्मा पारेको हुन्छ । एउटा कुमालेले चक्र र भट्टीमा लगानी गरेकै हुन्छ, एउटा पसलेले सोकेस किनेकै हुन्छ भने अर्को परामर्शदाताले कम्प्युटर र फोन खरिद गरेको हुन्छ । अझ ठुलूला उद्यमहरू पुरै मेसिनले चलेको पनि कल्पना गर्न सकिने भएको छ । मोटरगाडी उत्पादन, अनलाईन किनबेच, वित्तीय कारोबारलगायतका क्षेत्रमा वस्तु पुऱ्याउन रोबोटको प्रयोग बढ्दो छ । अझ खास भन्ने हो भने संसारमै पुँजीवादी समाज सबैभन्दा खुल्ला, सामाजिक रूपमा गतिशील र वर्गीय विभाजन उन्मुख हुने सम्भावन कम भएको समाज हो ।

एकाधिकार पनि पुँजीवादको अभिन्न अंग होइन । मार्क्सले आकारको लाभका कारण पुँजीपति उद्यमी अवश्यमेव भिमकाय एकाधिकारीमा रूपान्तरण हुन्छ भन्ने सोचेका थिए । तर व्यवहारमा आकारको हानी पनि हुन्छ, ठूला उद्योग व्यवस्थापन गर्न कठिन हुन्छ, प्रविधि तथा उपभोक्ताको रुचिमा हुने परिवर्तनलाई अँगाल्ने विषयमा सुस्त हुन्छ । यसले साना र हलुका ठानिएका प्रतिस्पर्धीलाई ठूलाको व्यवसाय खोस्ने अवसर दिन्छ । साँचो हो, उत्पादकहरूले प्रायः राजनीतिक प्रभाव प्रयोग गरेर बजारलाई आफ्नो पक्षमा ल्याउने प्रयास गर्छन् तर यो तरिका पूर्णतया पुँजीवादी अवधारणाको विपरित हो, पुँजीवादको हिस्सा हुदैं होइन । साँचो पुँजीवादमा व्यवसाय विस्तार गर्ने एउटै बाटो भनेको सर्वसाधारणले खरिद गर्न चाहेको सेवा वा वस्तु उपलब्ध गराउने हो । प्रविधि र उपभोक्ताको रुचिमा भइरहने तीब्र परिवर्तनका कारण एकाधिकार कायम राख्न धेरैलाई कठिन हुन्छ ।

चिज जो पुँजीवादी मात्र होइनन्

केही चिजहरू छन जसलाई आलोचकहरू पुँजीवादका लागि अपरिहार्य मात्र होइन पुँजीवादसँग मात्रै जोडिएका हुन्छन् भन्ने सोच्छन्, तर यथार्थमा त्यस्तो होइन । यो एक अर्को अलमल हो, वा भुठ हो जसले पुँजीवादको प्रतिष्ठामा आघात पुऱ्याइरहेको छ ।

उदाहरणका लागि पुँजीवाद भनेको नाफाको लागि मात्र हो भन्ने प्रायः लेखेको पाईन्छ, र नाफालाई खराब हो भनिन्छ । यी दुवै गलत हुन । नाफा भनेको कुनै चिजमा लगाएको मूल्यभन्दा त्यसबाट प्राप्त हुने मूल्य बढी भएको अवस्था हो । तर नाफा पैसा मात्र होइन । हाम्रो जीवनको हरेक पक्षमा हामी गैर वित्तीय नाफालाई प्रोत्साहित गरिरहेका हुन्छौं । हामी कठिन यात्रा गरी हिमाल चढ्छौं अनि गौरवशाली दृष्टिपातबाट पुरस्कृत हुन्छौं । कुनै प्रवचन सुन्छौं हामीले बृहत चासोका कुरा थाहा पाउँछौं । यी सबै पहलहरूबाट हामीलाई लाभान्वित भएको अनुभूति हुन्छ । कुनै पनि आर्थिक प्रणाली, पुँजीवादी होस वा अरु कुनै, मान्छेहरू यस्तै खाले मूल्य प्राप्त होस भन्ने चाहना राख्छन् । समय, ऊर्जा, स्रोत र जोखिमको संयोजन हुने आर्थिक गतिविधिबाट प्राप्त हुने वस्तुको मूल्य उक्त वस्तु उत्पादनका लागि प्रयोग भएको वस्तुको लागतभन्दा कम हुन गयो भने त्यो अर्थहिन हुन्छ । यसैगरी, पुँजी पनि पुँजीवादको विशिष्ट वस्तु होइन । उत्पादनका अरु रूपमा पनि पुँजीगत वस्तुको प्रयोग हुन्छ । आदिम समाजमा प्रयोग भएको हाते

औजारदेखि आधुनिक समाजवादी समाजको सामूहिक मिल तथा कारखानाजस्ता पुँजीगत वस्तु बनाइन्छन् र प्रयोगमा ल्याइन्छन्, यसबाट उत्पादन सजिलो र बढी प्रभावकारी हुन्छ ।

पुँजीवादका आलोचकहरु प्रतिस्पर्धालाई 'घाँटी रेट्ने प्रतिस्पर्धा' जस्तो तीब्र असरसँग जोडेर चर्चा गर्ने गर्छन्, यो पनि पुँजीवादको मात्रै विशिष्ट तत्व होइन् । अन्य व्यवस्थामा पनि मान्छेलाई कडा परिश्रम गर्न, बढी उत्पादनशील, इमानदार र सिर्जनशील बन्न पुरस्कार (उदाहरणका लागि वित्तीय, राजनीतिक वा मानार्थ पदवी)का माध्यमबाट प्रतिस्पर्धा गराइन्छ ।

आसेपासेवाद पुँजीवादी मूल अवधारणाको अंग होइन र पुँजीवादको मात्रै विशिष्ट चरित्र पनि होइन । पुँजीवादी सिद्धान्तले अरुलाई लुट्ने गरी पुँजीपति र राजनीतिकर्मीबीच हुने अपवित्र गठबन्धनलाई स्वीकार्दैन । बरु ती सिद्धान्तहरुले व्यक्तिलाई शोषण गर्न सक्ने राज्यको शक्तिलाई कटौती गरेका छन्, व्यक्ति, राज्य वा तीनका आसेपासेबाट हुने चोरीबाट व्यक्तिको रक्षा गर्ने ध्येय ती सिद्धान्तहरुको हुन्छ । व्यवहारिक रुपमा समाजवादी समाजमा आसेपासेवादीलाई अझ धेरै अवसर हुन्छ । यस्तो समाज सञ्चालनका लागि राज्य ठूलो र शक्तिशाली हुनुपर्छ । त्यसैले त्यहाँ भ्रष्ट राजनीतिकर्मी र प्रशासकहरुबाट राज्यशक्तिको दुरुपयोग हुने सम्भावना उच्च हुन्छ ।

शोषण पुँजीवादको अंग होइन । स्वेच्छिक विनिमयमार्फत पुँजीवादले लाभ उपलब्ध गराउँछ, यसले मान्छेलाई निश्चित वस्तु उत्पादन वा उपभोग गर्न वाध्य बनाउँदैन । मान्छे ज्यालाका लागि कसैको बँधुवा मजदुर हुदैनन्, उनीहरु आफ्ना लागि आफै काम गर्न सक्छन्, उद्योगहरुले राज्यले माग गरेको चिजमात्रै उत्पादन गर्न वाध्य हुदैनन्, कुन वस्तु किन्ने कुन नकिन्ने भन्ने कुरामा व्यक्तिको रोजाई हुन्छ । पुँजीवादमा विनिमय स्वेच्छिक हुने भएकाले दुवै पक्ष लाभान्वित हुने अवस्थामा मात्र किनबेच सम्भव हुन्छ । केटाकेटीले खेलौना साटेजस्तै स्वेच्छिक विनिमयको अवस्थामा दुवै पक्षले आफुले दिनेभन्दा पाउने वस्तुबाट लाई बढी मूल्यवान ठानेका हुन्छन् । यस्तो विनिमयमा दुवै पक्षले आफु लाभान्वित हुने देखेनन् भने कारोबार सम्भव हुदैन । पुँजीवादमा पनि यस्तै हुन्छ, लाभान्वित हुनका लागि उपभोक्ताले तिर्ने पैसाभन्दा उसले मूल्यवान ठानेको वस्तु तथा सेवा उत्पादकले उपलब्ध गराउनुपर्छ । रोजगारीका लागि

कामदारले पाउने पारिश्रमिक उसले दिने समय र श्रमभन्दा बढी मूल्यवान ठानेको हुनुपर्छ । यस किसिमको स्वेच्छिक विनिमयले मान्छेको शोषण गर्दै न बरु उनीहरूको अवस्थामा सुधार ल्याउँछ ।

अन्तमा, लोभ पुँजीवादमा मात्रै हुने कुरा होइन । यो सबै आर्थिक प्रणाली जीवनका सबै क्षेत्रमा देखिने कुरा हो । निश्चित रूपमा पुँजीवाद निजी स्वार्थमा आधारित हुन्छ जुन प्राकृतिक रूपमा मानवीय चरित्र हो । हाम्रो आफ्नै चासोका विषय केही नहुँदा हुन त हामी लामो समय बाँच्दा पनि बाँच्ने थिएनौं । तर पुँजीवादले लोभलाई दण्डित गर्छ । स्वतन्त्र मान्छेहरूलाई कुनै उत्पादक बेइमान हो, भरोसायोग्य होइन , आफैमा अतिकेन्द्रीत छ, आफ्ना उपभोक्तालाई खासै ध्यान दिदैन भन्ने लाग्यो भने त्यस्तासँग व्यवहार गर्दैनन् । प्रतिस्पर्धी अर्थतन्त्रमा अरु धेरै आपूर्तिकर्ता हुन्छन्, मान्छे अन्यत्र लाग्न सक्छन् । त्यसैले बढी मूल्य असुल्ने पसललाई रोक्न हामीले 'लोभ विरोधी' कानून बनाउन पर्दैन, उपभोक्ताले नै त्यस्तालाई परित्याग गर्छन् । वास्तवमा पुँजीवादी सहकार्यमुखी हुन्छ, हामी सबै इमान्दार कारोबारको सहकार्यमार्फत लाभान्वित हुन्छौं, छलछामरहित कारोबार गर्ने मान्छेहरूको संसारमा हामी सबै जना बस्न चाहन्छौं ।

पुँजीवादको परिभाषा

उसो भए पुँजीवादको परिभाषा कसरी गर्ने ? खासमा यो सामान्य आर्थिक जीवन पद्धति हो जसमा मान्छेहरू पुँजीगत वस्तु बनाउँछन् र त्यसलाई सकेसम्म उत्पादनशील ढंगले आफु र अरुहरूले चाहना गर्ने वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गर्ने कार्यका लागि प्रयोगमा ल्याउँछन् ।

यो परिभाषाभन्दा पर पुँजीवाद अरु कुराहरूसँग पनि जोडिएको हुन्छ तर ती कुराहरू पुँजीवादका विशिष्ट र अपरिहार्य गुणहरू होइनन् । उदाहरणका लागि यसलाई सम्पत्तिमा व्यक्ति वा समूहहरूको निजी स्वामित्वसँग जोड्ने गरिन्छ । सम्पत्ति प्राप्त गर्ने, रक्षा गर्ने वा कसैलाई दिने सम्बन्धी नियम जसलाई सम्पत्तिको अधिकार भनिन्छ, यो पुँजीवादका लागि महत्वपूर्ण हुन्छ । किनभने यस्तो अधिकारले मान्छेलाई उत्पादनशील वस्तु बनाउने र त्यसलाई निर्धक्क प्रयोगमा ल्याउने मनोबल प्रदान गर्छ ।

पुँजीवादलाई बजार विनिमयसँग पनि जोड्ने गरिन्छ । आर्थिक वस्तुहरूको वितरण गर्ने अरु विकल्प पनि छन् तर बजार विनिमयले पुँजीवादका उत्पादकहरू (जो आफैमा सबैभन्दा उत्पादनशील पनि हुन) ले

सिर्जना गर्नसक्ने पारितोषिक सबैभन्दा प्रभावकारी ढंगले वितरण गर्छ । यसबाहेक बजार मूल्यले उत्पादकलाई उपभोक्ताको रुचिका बारेमा जानकारी दिइरहेको हुन्छ । उनीहरूलाई पुँजीगत स्रोत उपभोक्ताको तीनै चाहनालाई सकेसम्म किफायती ढंगले पूर्ति गर्ने गरी प्रयोगमा ल्याउन सहयोग पुऱ्याइरहेको हुन्छ ।

पुँजीवादलाई सामान्यतया आर्थिक जीवनका रूपमा हेर्ने गरिन्छ, यो आर्थिक वस्तुको सिर्जना तथा वितरणका बारेमा हो, नैतिक वा सामाजिक परिणामका बारेमा होइन भन्ने बुझिन्छ । तापनि यो वास्तवमा सामाजिक प्रणाली हो, विभिन्न तहमा हुने मानवीय अन्तर्क्रियाका बारेमा हो । यो उच्च नैतिक प्रणाली पनि हो । पुँजीवादमा मानवीय सम्बन्ध लादिएको हुँदाै वरु स्वेच्छिक हुन्छ ।

मान्छेहरू आफुले रोजेको चिजमा लगानी गर्छन, बनाउँछन, आपूर्ति, खरिद र बिक्री गर्छन । कुनै सरकारको आदेशले उनीहरूको गतिविधि निर्देशित हुँदाै, उनीहरूको आफ्नै निर्णय हुन्छ । व्यक्तिलाई कुनै कुराका लागि बाध्य पारिँदाै, लुटिँदाै, ठगिँदाै वा अरु किसिमले कानून उल्लंघन गरिँदाै भन्ने सुनिश्चित गर्ने गरी राज्य शक्ति बनाइएको हुन्छ । पुँजीवाद निर्देशनमा आधारित हुँदाै वरु विधिको शासनमा आधारित हुन्छ, जसमा सामान्य नियमहरू (इमान्दार कारोबार, करारको पालना, हिंसाको त्याग) सरकारी अधिकारी सहित सबैलाई लागु हुन्छ ।

तथापि, कुनै खेलमा जस्तो नियम पालना गर्दाै अगाडि बढ्ने पुँजीवादमा कुनै निश्चित नतिजा पूर्वनिर्धारित हुँदाै । मानवजातीको कुनै अपराध, मूर्ख्याँ वा दुर्भाग्यका लागि यसलाई दोषी ठहऱ्याउन सकिँदाै । यसले जागरण वा समानताको वाचा गर्दाै । यसले सबै मान्छेलाई धनी बनाउने कुरा गर्दाै (जबकि यसले बनाउँछ) । पुँजीवादले आर्थिक उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने वाचा गर्छ, यस्तो वृद्धिको अवसर सबैका लागि खुला गरिएको हुन्छ, मान्छेलाई न्यायोचित र समान व्यवहार गरिन्छ-शोषण, ठगी, हिंसा वर्जित हुन्छ ।

३. के हो पुँजी

पुँजीको अवधारणा

हामीले बुझ्यौं पुँजी *जनावर* भनेजस्तै एक भाववाचक अवधारणा हो । धेरै मान्छेले जनावर देखेपछि यो *जनावर* हो भन्ने सजिलै थाहा पाउँछन् तर थोरै मान्छेले मात्रै आफूसँग भए पनि र त्यसको प्रयोग गरिहेको भए पनि त्यो *पुँजी* हो भन्ने वास्तवमै बुझ्छन् ।

धेरै मान्छेले पुँजी भनेको ठूलो कारखाना, भवन, क्रेन, धातुका मेसिन तथा वित्तीय कोषजस्ता चिजलाई चित्रण गर्छन् र यो थोरै धनीमानीहरूको अधिनमा रहन्छ भन्ने अवधारणालाई दृढ बनाउँछन् । तर यथार्थमा विकसित मुलुकमा पुँजीगत वस्तु प्रायः सबैको अधिनमा हुन्छ, सबैले त्यसको प्रयोग गरिरहेका हुन्छन् र अझ धेरैले त्यसबाट लाभ पाइरहेका हुन्छन् । अझ पुँजीगत वस्तुलाई कसैले लोकतान्त्रिक भन्न पनि सक्छन् ।

पुँजीको उद्देश्य

पहिलो चरणमा पुँजी अस्तित्वमै किन आउँछ भन्ने प्रश्न जायज हुन्छ । यसको जवाफ पुँजीगत वस्तुले बढी किफायती ढंगले हाम्रो आवश्यकता तथा चाहनाका अनेकौं वस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्न मद्दत गर्छ भन्ने हो । यसले लुगाकपडा, खाना, आवास, प्रकाश, इन्धन, औषधी, शिक्षा, खेलौना, सवारी साधन, कुराकानीका साधन, कला, मनोरञ्जन लगायत हामीले चाहेका धेरै थोक पुँजी नहुँदाको अवस्थामा भन्दा सस्तो र द्रुत गतिमा उत्पादन गर्ने बाटो खोल्छ ।

वस्तुहरूबाट आनन्द प्राप्त गर्नका लागि उत्पादन गरिन्छ भन्ने कुरा यहाँनेर याद गर्नु आवश्यक हुन्छ । स्कटल्यान्डका अर्थशास्त्री एडम स्मिथ (१७२३-१८०) का अनुसार 'उत्पादनको एक मात्र उद्देश्य उपभोग हो' । तापनि पुँजीवादका धेरै आलोचकहरू उत्पादनको पुनर्संरचना कसरी गर्ने भन्ने कुरामा ध्यानकेन्द्रीत गर्छन्, वस्तु उत्पादन नै किन गर्ने ? कुन वस्तु उत्पादन गर्ने ? भन्ने कुरालाई बेवास्ता गर्छन् । तर हाम्रो समय, प्रयास र बौद्धिक ऊर्जा बहुमूल्य छन्, यिनलाई यसै खेर फाल्न सकिदैन । हामीले चाहेको वा आवश्यक वस्तु उत्पादनमा ध्यानकेन्द्रीत गर्नुपर्छ । उत्पादनलाई सकेसम्म छिटो, सस्तो र सरल बनाउनुपर्छ ।

पुँजीले उत्पादकत्व कसरी बढाउँछ

हामी पुँजी सिर्जना गर्छौं अनि प्रयोग गर्छौं किनकी यसले हामीलाई अभ्र बढी उत्पादनशील बनाउँछ। उदाहरणका लागि हामीले खाली हातभन्दा डुंगा र जालीको प्रयोग गर्नुभन्दा बढी माछा मार्न सक्छौं। ट्र्याक्टर र अरु मेसिनको प्रयोगले धेरै जमिनमा खेती गर्न सकिन्छ र कम मिहिनेतमै बढी उत्पादन हुन्छ। विद्युतीय लुमको प्रयोग गरेर छिटो र सस्तोमा धेरै कपडा बुन्न सकिन्छ। ट्रकको प्रयोग गरेर अति आवश्यक ठाउँमा सजिलै उत्पादित सामग्रीहरू पुऱ्याउन सकिन्छ।

वास्तवमा, पुँजीगत वस्तुले उत्पादकत्वमा व्यापक सुधार ल्याउँछ, यसले हामीलाई वृहत परिमाण वा उच्च गुणस्तरका वस्तु धेरै सस्तो लागतमा उत्पादन गर्न सक्ने बनाउँछ। बेलायती लेखक म्याट रिड्ली (१९५८-) का अनुसार हाल प्रयोगमा रहेका विद्युतीय चिमले दिने प्रकाश सन १८०० को मैनबत्तीभन्दा ४३,२०० गुणा सस्तो पर्न आउँछ भने कृषि उत्पादन सन १९०० को भन्दा ६०० गुणा उच्च रहेको छ। एउटा किताब लेख्नुपऱ्यो धनी मान्छेले मात्रै त्यसो गर्न सक्थे, प्रिन्टिग प्रेसले अहिले लाखौं छापिरहेको छ, अनलाइनबाट थुप्रै डाउनलोड हुन्छन्। कटनको कपडा कुनै बेला विलासी वस्तु हुन्थ्यो तर औद्योगिक क्रान्ति ताकाको विद्युतीय तानले यसलाई सय गुणा सस्तो बनाइदियो र संसारभरका मान्छेलाई उपलब्ध गराइदियो। आजकल आउने नाडी घडी १९ औं शताब्दीमा हातले बनाइएको पकेट घडीभन्दा पातला, ठिक समय दिने र हजारौं गुणा सस्ता छन्।

पुँजीगत वस्तुका कारण हामीले कतिपय उत्पादन गर्न सक्ने भएका छौं, जुन ती वस्तु विना सम्भव हुदैन थिए। युरोपेली र अमेरिकीहरू अहिले अचार बनाइएको होइन ताजा आँप खान्छन्, चिस्यान सहितको ढुवानीले यो सम्भव बनाएको हो, हवाई ढुवानीले सबैतिर पुऱ्याएको हो। स्मार्टफोनको प्रयोग गरेर संसारको अर्को भागमा रहेका मान्छेसँग कारोबार गर्न सक्ने भएका छौं, यात्रारत अवस्थामा साथीहरूसँग कुरा गर्न, समाचार, सूचना तथा मनोरञ्जनको ठूलो भण्डारबाट चाहिए अनुसार तान्न सक्छौं, विश्वकै सिम्फोनी समूहहरू हाम्रो खल्तीमा अटाएका छन्। नानो प्रविधिले हाम्रो आँखाले देख्न नसक्ने साना सोलार सेल उत्पादन गर्न सकिने बनाएको छ, किटाणु मार्नका लागि प्रकाशको प्रयोग हुन थालेको छ, आफ्नो आकारभन्दा १५ गुणासम्म तन्काउन सकिने कपडा उत्पादन भएको छ।

हामीलाई प्रत्यक्ष उपभोगका लागि नयाँ, सस्ता, राम्रा र पर्याप्त वस्तु तथा सेवा उपलब्ध गराउनुका साथै पुँजीगत वस्तुले उत्पादनका आगतहरूमा सुधार ल्याई ती वस्तु उत्पादनमा प्रयोग गर्न सक्ने बनाउँछ । उदाहरणका लागि मेसिनले हामीलाई खानीबाट फलाम निकाल्न सहयोग पुर्याउँछ भने त्यही फलामलाई गालेर मोटरकार वा वासिंग मेसिन वा हामीले दैनिक प्रयोगमा ल्याउने जार बनाउनका लागि आवश्यक सिसा उत्पादन गर्न वा क्लोरिन बनाउने र त्यसलाई जुत्ता, भ्यालढोकाका फ्रेम, खाट, ढुंगा लगायत बनाउन प्रयोग हुने पोलियुरेथान पनि उत्पादन गर्न मद्दत गर्छ ।

पुँजी सम्बन्धी पराम्परगत धारणा

भौतिक पुँजी- धेरै मान्छे पुँजीगत वस्तु भन्नाले औजार, औद्योगिक यन्त्र, जहाज, कारखाना, कार्यालय, कम्प्युटर, ढुवानी गर्ने ट्रकजस्ता भौतिक वस्तुलाई सम्झन्छन् । यस्ता वस्तु नहुँदा भन्दा हुँदा छिटो, सजिलो र ठूलो परिमाणमा वस्तुहरू बनाउन र ढुवानी गर्न सजिलो हुने गरी उल्लेख्य रूपमा हाम्रो उत्पादकत्व बढाउन मद्दत गर्छन । यहाँसम्म कुरा सिधै छ ।

तर प्रायः पुँजीगत वस्तुको बजारले यी र अन्य पुँजीगत वस्तुको उत्पादकत्व थप वृद्धि गर्ने कुरालाई धेरैले नजरअन्दाज गरेका हुन्छन् । नयाँ र प्रयोग भइसकेका वस्तुको बजारले मेसिन, जहाज, सवारी साधन, औजार र भवन समेतलाई तिनीहरूको उच्चतम मूल्य प्राप्त हुने क्षेत्रतर्फ डोर्‍याउँछ । उदाहरणका लागि ब्याट्रीको प्रविधिमा आएको सुधारका कारण धेरै उत्पादकले सामान ढुवानीका लागि बढी विद्युतीय ट्रक र कम डिजेल ट्रकको प्रयोग सुरु गर्छन किनभने यी ट्रक सस्ता, बढी भरपर्दा, आवाज कम गर्ने र स्वस्थ हुन्छन् । यो परिवर्तनबाट बजारले ट्रक बनाउनेहरू लाई एउटा संकेत दिन्छ- नयाँ मागलाई सम्बोधन गर्ने गरी कारखानालाई पुनर्संरचना गर्ने, डिजेलको सट्टा विद्युतीय ट्रक उत्पादन गर्ने । यसैगरी उनीहरूका आपूर्तिकर्ताले पनि डिजेल इन्जिनको कम बिक्री भइरहेको थाहा पाउँछन् र यसको विकल्पमा बढी बिक्री हुने वस्तुतर्फ आफुलाई केन्द्रीत गराउँछन् । पुराना डिजेल ट्रक र इन्जिनहरूलाई थन्क्याइन्छन्, तीनको उत्पादनमा प्रयोग हुने धातुलाई अन्य उत्पादनशील प्रयोगमा लगाइन्छन् वा अझै त्यसको प्रयोग गर्न चाहने अरु ग्राहकलाई दोस्रो हाते सामानको मूल्यमा बिक्री गरिन्छन् । यसरी पुराना र नयाँ पुँजीगत वस्तुहरूलाई तिनीहरूको अधिकतम उपयोग हुने क्षेत्रमा स्वचालित रूपमा पुर्याइन्छन् ।

वित्तीय पुँजी- अर्को हामीले थाहा पाइ राखेको पुँजी भनेको वित्तीय पुँजी हो । उदाहरणका लागि कोष व्यवस्थापकहरूले बैंकहरूबाट ऋण लिन्छन् जुन उनीहरूले बचतकर्ताबाट संकलन गरेका हुन्छन्, त्यो ऋणलाई कुनै व्यवसाय सुरु गर्न वा भइरहेकोलाई विस्तार गर्न प्रयोग गरिन्छ । ती व्यवसायीहरूका लागि वित्त अरुजस्तै पुँजीगत वस्तु हो, यसले उनीहरूलाई दक्ष उत्पादन गर्न वा ग्राहकको माग अनुसार उत्पादन बढाउन आवश्यक औजार खरिद गर्न सहयोग पुर्याउँछ । बढ्दो मागलाई सम्बोधन गर्न सक्ने व्यवसायीले सन्तुष्ट ग्राहकहरूबाट त्यसो गर्न असफलहरूले भन्दा बढी आम्दानी प्राप्त गर्छन्, ती व्यवसायीले लगानीकर्तालाई बढी प्रतिफल दिन सक्छन् र बढी वित्तीय पुँजी आफुतर्फ आकर्षित गर्न सक्छन् । भौतिक पुँजी बजारमा जस्तै वित्तीय पुँजी बजारले पनि छिटोभन्दा छिटो वित्तीय पुँजीलाई सबैभन्दा उत्पादनशील क्षेत्रतर्फ पुँजी प्रवाह गर्न थाल्छ ।

अरु पुँजीहरूको दाँजोमा वित्तीय पुँजी धनी मान्छेसँग हुन्छ भन्ने सामान्य धारणा छ । यो गलत धारणा हो । व्यवसायमा लगानी गर्ने कोषका खास लगानीकर्ता सर्वसाधारण हुन् । उनीहरूले अठ्ठेरो अवस्थाका लागि वा अवकाशपछिको आयका लागि बचत गरेर राखेका हुन्छन् । वास्तविक 'पुँजीपति' यीनीहरू हुन् ।

पूर्वाधार- सडक, पुल, बन्दरगाह लगायतका पूर्वाधारले व्यापारलाई सहज र सस्तो बनाएर उत्पादकत्व बढाउँछन् । यी अलि अनौठै किसिमका पुँजी हुन् जुन प्रायः निजी व्यक्ति वा समूहको भन्दा सरकारको स्वामित्वमा हुन्छ । यसले पुँजीवादका आलोचकहरूलाई 'पुँजीवादी' भनिएको उद्यम खासमा भारी मात्रामा राज्यमा निर्भर गर्छ भन्ने तर्क गर्न मद्दत पुर्याएको छ । तर यहाँ के बिर्सिएको छ भने धेरै सडक, रेलमार्ग तथा बन्दरगाह खासमा निजी लगानीकर्ताले बनाएका हुन्छन्, यसमा चासो राख्ने नागरिकहरूको व्यक्तिगत पहलबाट निर्माण भएका हुन्छन्, अरुहरू निर्माणका लागि निजी व्यक्ति र व्यवसायले कर तिरेका हुन्छन् । त्यसैले 'सार्वजनिक' पूर्वाधार पनि निजी सम्पत्तिबाटै बनेका हुन्छन् ।

पुँजीको सबैभन्दा महत्वपूर्ण रूप

पुँजीका विभिन्न रूपहरू महत्वपूर्ण देखिन्छन् तर ती कुनै पनि त्यति महत्वपूर्ण हुँदैनन् जति हामी सबैको अधिनमा रहेको पुँजी हुन्छ- *हाम्रो मानवीय पुँजी* ।

अमेरिकी अर्थशास्त्री गेरि बेकर (१९३०-२०१४) ले 'मानवीय पुँजी' भन्ने शब्दावली निर्माण गरेका होइनन् तर यसमा धेरै काम गरेका थिए । मानवीय पुँजी भनेको ती सबै ज्ञान र व्यक्तिगत गुणहरु हुन जसले व्यक्तिलाई बढी उत्पादनशील बनाउँछ । यसमा हाम्रो शिक्षा र सीप मात्रै होइन एकाग्रता जस्तो गुण र राम्रो स्वास्थ्य पनि पर्छ । अरु पुँजीगत वस्तुमा जस्तै हामी बढी उत्पादनशील बन्न यसमा पनि लगानी गर्नुपर्छ ।

त्यसैकारण हामी स्कूल कलेज जान्छौं, तालिमहरु लिन्छौं, उत्पादनशील बन्नका लागि आवश्यक सामाजिक तथा व्यावहारिक सीपहरु सिक्छौं । हाम्रा लागि सबैभन्दा महत्वपूर्ण हाम्रो आम्दानी गर्न सक्ने सम्भाव्यता हो, जब हामी बढी उत्पादनशील हुन्छौं तब सामान्यतया हामी बढी कमाउन सक्छौं । रोजगारदाताले नयाँ कामदारलाई कसरी उनीहरुका मेसिन र सूचना प्रणाली सञ्चालन गर्ने भन्ने सिकाउन लागि समय र पैसा खर्च गर्छन् । परिवारमा केटाकेटीलाई अनुशासन, इमान्दारीता, विश्वसनीयता, समयनिष्ठ लगायतका आदर्शहरु सिकाइन्छ, यसले उनीहरुको काम र व्यवसायमा उन्नतिको सम्भावना बढाउँछ । स्वास्थ्य र तन्दुरुस्तीमा लगानी गरेर हामी लामो समयसम्म उत्पादनशील रहन सक्छौं ।

फेरि पनि हाम्रो उत्पादनशील सम्भाव्यतालाई अधिकतम बनाउन बजारले मद्दत गर्छ । यसमा हामीले योग्यता हासिल गर्ने कलेज पर्छ, हामीले सीप विकास गर्ने कोर्सहरु हुन्छन्, हाम्रो सीप र व्यक्तिगत गुणसँग मिल्दो काम खोजिदिने रोजगार एजेन्सीहरु हुन्छन्, हामीलाई तन्दुरुस्त रहन सहयोग गर्ने व्यायामशालाहरु हुन्छन्, हाम्रो मानसिक तथा शारिरीक स्वास्थ्य पुनर्स्थापित गर्ने क्लिनिक तथा पुनर्स्थापना केन्द्रहरु हुन्छन् ।

अर्थशास्त्रीहरुले उत्पादनका साधनको चर्चा गर्दा परम्परागत रूपमा श्रमलाई भूमिसँगै राख्ने र यसलाई पुँजीभन्दा फरक हो भन्दै आएका छन् तर मानवीय पुँजीको अवधारणाले त्यस खालको विभाजनलाई धेरै साँघुरो बनाउँछ । मानवीय पुँजीले श्रमलाई बढी उत्पादनशील बनाउँछ जसरी अरु औजार र उपकरणले बनाउँछन् । त्यसैले सम्भवत उत्पादकत्वका लागि अरु किसिमका पुँजीहरु सबै जोडेर भन्दा यो महत्वपूर्ण हो । मान्छेहरुले सोचेभन्दा विपरित पुँजी फैलिएर धेरैको स्वामित्वमा रहेको

हुन्छ, सबैजसोले मानवीय पुँजी स्वामित्वमा लिएका हुन्छन्, धेरै व्यक्ति र परिवारले भारी मात्रामा यसमा लगानी गरेका हुन्छन् । एस्टर, कार्नेजी, प्रोक्टर एन्ड ग्याम्बल, क्राफ्ट एन्ड डुपोन्टजस्ता शुन्यबाट सुरु गरेर सफल भएका आप्रवासीहरूको व्यावसायिक सफलताको कथाले शिक्षा, सीप, ध्यानदृष्टि तथा एकाग्रताजस्ता व्यक्तिगत गुणको महत्वलाई पुष्टी गर्छ । हडकड, मकाउ, सिंगापुरजस्ता साना, थोरै प्राकृतिक स्रोत भएका तर काम गर्ने मूल्यमान्यता र संस्कृतियुक्त जनसंख्या भएको मुलुकको सम्पत्तिले पनि यही भन्छ ।

त्यसो भए पनि मानवीय पुँजी हर्किनका लागि सही वातावरण चाहिन्छ । मान्छेले आफुमाथि र आफ्नो परिवारमाथि लगानी गर्ने स्वतन्त्रता पाउनुपर्छ र त्यस्तो लगानीबाट प्राप्त प्रतिफल उपयोग गर्न पाउने अधिकारको सम्मान भएको हुनुपर्छ ।

प्रणालीगत पूर्वाधार

पुँजीगत वस्तुको उपयोग कसरी गरिएको छ भन्ने कुरा तिनीहरूबाट प्राप्त हुने लाभको महत्वपूर्ण पक्ष हो । अग्रणी मोटरगाडी निर्माता हेनरी फोर्ड (१८६३-१९४७) का कामदार अरुले प्रयोग गर्ने जस्तै हथौडा, फर्मा वा पेचकसजस्ता औजारको प्रयोग गर्थे तर उनले ती पुँजीगत साधनहरूको संयोजन फरक किसिमले गरेका थिए त्यसैले कार बनाउने काम पहिलेभन्दा धेरै नै उत्पादनशील भएको थियो । सही प्रणाली पनि महत्वपूर्ण पुँजीगत सम्पत्ति हो ।

सञ्जाल- टेलिफोन सञ्जाल, आपूर्ति शृंखला, वितरण प्रणाली 'सांगठनिक' पुँजीका अन्य रूपहरू हुन्, यीनले सञ्चार तथा वितरणको दक्षता बढाउँछन् । इन्टरनेट, टेलिभिजन तथा इमेलजस्ता सूचनाका सञ्जालले पनि हाम्रो उत्पादकत्व बढाउनुका साथै उत्पादन तथा वितरण, विभिन्न उपायहरूको फैलावट, आविष्कार तथा नवप्रवर्तनलाई प्रोत्साहन, परिष्कृत उत्पादन प्रविधिका बारेमा जानकारी गराउने कार्यलाई सहज बनाउँछन् । यीनीहरूले काम गर्ने शैलीलाई दक्ष बनाउँछन्, घरधनी र घरभाडामा खोज्नेलाई भेटाइदिने, यात्रीहरूलाई सवारीचालकसम्म पुऱ्याउने लगायतका एपहरू प्रयोगमा आउने 'साभेदारी अर्थतन्त्र' यसैको उदाहरण हो ।

बजार- बजार प्रणाली र पुँजीवाद एउटै कुरा होइनन् । तर वस्तु, सेवा, वित्त वा श्रम जस्ता एकल बजारहरु पुँजीका विभिन्न रुपहरु हुन । यीनीहरु वस्तु तथा सेवा वितरण गर्ने माध्यम मात्रै होइनन् आफैमा उत्पादनशील संयन्त्र पनि हुन ।

पुँजीका अन्य रुपहरु जस्तै बजारलाई पनि विकसित हुन, सञ्चालनका विधिहरुलाई परिमार्जन गर्न, क्रेताविक्रेता तथा मध्यस्थकर्ता निर्भर रहने सञ्चार तथा अन्य प्रणालीलाई अद्यावधिक गर्न लगानी आवश्यक हुन्छ ।

बजारले अधिक तथा अभावको सूचना दिएर पनि उत्पादकत्वलाई बढाएका हुन्छन् । उदाहरणका लागि कुनै लोकप्रिय टिभीले कुनै स्थानविशेषका बारेमा देखाएर धेरै भन्दा धेरै मान्छेलाई उक्त स्थानको भ्रमण गर्ने बनायो भने टुर अपरेटरले ती मान्छेलाई त्यहाँ पुऱ्याउन बढी मूल्य माग गर्न सक्छन् । उनीहरुले त्यहाँ बढी उडान, रेल वा बसको व्यवस्था गर्न सक्छन्, अरु कम नाफा दिने गन्तव्यमा घटाउन सक्छन् । यस बाहेक पर्यटक संख्यामा वृद्धिसँगै स्थानीय रेस्टुरेन्ट र कफी पसलले मूल्य बढाउन सक्छन्, नयाँ पसलहरु खुल्न सक्छन्, स्थानीय बासिन्दाले अरु पेशामा भन्दा वेटरका लागि बढी तलब पाउन सक्छन् । यस किसिमको मूल्य संकेतले उत्पादन तथा पुँजीलाई अधिकतम प्रयोग मूल्य प्राप्त हुने क्षेत्रतर्फ स्वचालित रुपमा दक्षताका साथ डोऱ्याउँछ ।

वास्तवमा बजार मूल्यले विश्वभरका असंख्य मान्छेका गतिविधिलाई समन्वय गर्छ । एड्म स्मिथले सन १७७६ मै साधारण ऊनीको कोट उत्पादनमा भेडी गोठाला, चर्खा चलाउने, तान बुन्ने, रंग हाल्ने, व्यापारी, जहाजी, जहाज निर्माता, औजार बनाउने लगायतका थुप्रै मान्छेहरु संलग्न हुने कुरा गरेका थिए । तर यीनीहरु कसैको पनि उद्देश्य कुनै निश्चित कोट कुनै निश्चित व्यक्तिका लागि उत्पादन गर्ने हुदैन, उनीहरु खाली बजार मूल्यलाई हेरेर सक्रिय भइरहेका हुन्छन्, त्यसले उनीहरुको पहलको अधिकतम उपयोग कहाँ भइरहेको छ भन्ने संकेत गरेको हुन्छ । यदि उपभोक्ताको माग (अथवा उत्पादन प्रविधि) मा परिवर्तन हुन्छ भने मूल्य परिवर्तन पनि समग्र सञ्जालमा फैलिन्छ र सबैजनालाई बदलिएको परिस्थितिसँग समायोजन हुन प्रोत्साहित गर्छ ।

यस किसिमको गतिशील सहकार्यमार्फत बजारले सबै किसिमका उत्पादक तथा यसमा जोडिन आउने सबै पुँजीगत वस्तुको उत्पादकत्व वृद्धि गर्छ । बजारले उच्च मूल्य उत्पादक र विवेकी योजनाकारलाई बढी पुरस्कृत गर्छ र कम प्रभावकारी उत्पादकलाई अन्तै प्रयास गर्न प्रेरित गर्छ । यसो गर्दा बजारले स्रोतहरुको सम्बर्द्धन गरिरहेको हुन्छ किनकी आफ्नो समय, श्रम र पुँजीलाई अन्तै प्रयोग गर्दा राम्रो हुने देखियो भने कसैले पनि ती स्रोतहरुलाई अनावश्यक ठाउँमा व्यर्थमा खर्च गर्दैनन् ।

कानुनी र सांस्कृतिक पुँजी

न्याय- पुँजीवाद स्वेच्छिक गतिविधि तथा अन्तर्क्रियामा आधारित हुन्छ । तर त्यस्तो खालको व्यवस्था त्यतिबेला मात्रै हुन सक्छ जतिबेला मान्छे स्वतन्त्र रुपमा सक्रिय हुन र अन्तर्क्रिया गर्न, हुक्कसँग योजना बनाउन र लगानी गर्न पाउँछन् । त्यसैले पुँजीवादका लागि कानुनी प्रणाली आवश्यक हुन्छ जसले मान्छेलाई हिंसाको शिकार बनाइदैन, चोरी वा ठगीमा पारिदैन, करार सम्झौताहरुको पालना हुन्छ र व्यक्तिगत अधिकार र स्वतन्त्रताको सम्मान हुन्छ भन्ने सुनिश्चित गर्छ ।

बजार जस्तै कानुनी प्रणालीमा पनि पुँजीगत सम्पत्तिको छाप लागेको हुन्छ । हामीले यसमा (कानुन तर्जुमा, प्रहरी, अदालत, कारागार) धेरै लगानी गरेका हुन्छौं, यो तुलनात्मक रुपमा टिकाउ हुन्छ र पुँजीवादले सहज रुपमा काम गर्छ भन्ने विश्वासको वातावरण निर्माण गरेर यसले हामीलाई बढी उत्पादनशील बनाउँछ ।

यो पुँजीका पनि धेरै पक्ष छन् । उदाहरणका लागि मुलुकी ऐन अन्तर्गत परम्परागत रुपमा चलिआएका स्वीकार्य व्यावसायिक व्यवहारका मान्यताका आधारमा अदालतबाट मुद्दाको छिनोफानो हुन्छ भने विधिको शासनमा न्यायले निश्चित प्रक्रियालाई पछ्याउँछ, उच्च पदमा हुनेहरु पनि सर्वसाधारण सरह कानुनका भागिदार हुन्छन्, प्रजातन्त्र र प्रगतिनीधत्वका आधारमा कानुन बनेको हुन्छ, सरकारको अधिकार प्रयोगलाई संवैधानिक व्यवस्थाले बाँधेको हुन्छ । यी सबैले विश्वास, सुनिश्चितता तथा सुरक्षा प्रवर्द्धन गरेका हुन्छन् र यसले योजना बनाउन, लगानी गर्न र बजारमा कारोबार गर्न सहज बनाउँछ, न्याय यस्तो पुँजी बन्छ जसले उत्पादकत्व बढाउँछ ।

सम्पत्ति अधिकार- मान्छेलाई सम्पत्ति राख्न सक्ने, त्यसलाई प्रयोगमा ल्याउने र त्यसबाट प्राप्त प्रतिफलको लाभ लिन सक्ने कुराको जानकारी भयो भने उनीहरु बढीभन्दा बढी लगानी गर्न र पुँजीगत सम्पत्ति सिर्जना गर्न तत्पर हुन्छन् । त्यसैले सम्पत्तिको स्वामित्व तथा त्यसको प्रयोग सम्बन्धी वैधानिक नियम तथा सामाजिक सम्झौता जसलाई हामी सम्पत्ति अधिकार भन्छौं, त्यो तुलनात्मक रूपले निश्चित र दिगो हुनुपर्छ । तर ती सधैं प्रस्ट हुँदैनन् (जस्तोकी हाम्रो घरजग्गा माथिबाट जहाज उड्न पाउँछ ? पाउँछ भने, कति माथिबाट ?)। परिस्थिति र मान्छेको सोचमा आउने परिवर्तन सँगै ती नियममा पनि परिवर्तन आउँछ (जस्तोकी हामीले गाँजा राख्ने वा विक्री गर्न पाउँछौं ?) । तथापि सहजज्ञान निःसृत र तुलनात्मक रूपमा दिगो हुने भएकाले त्यस्ता नियमले विश्वास र उत्पादकत्वलाई प्रोत्साहित गर्छन् ।

बौद्धिक सम्पत्ति- ट्रेडमार्क, प्रतिलिपि अधिकार, पेटेन्ट आदि विशेष किसिमका सम्पत्ति हुन तर समयावधिका हिसाबले यी सीमित हुन्छन् । मूल्यवान ब्रान्ड बनाउने आविष्कारक, लेखक तथा अन्यले उनीहरुको मिहिनेतको फल प्राप्त गरुन भन्ने उद्देश्य बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको हुन्छ, यसले हामी सबैलाई लाभ पुऱ्याउँछ किनभने यसले अरुलाई पनि आविष्कार गर्न प्रोत्साहित गर्छ । तर कुनै व्यवसाय वा आविष्कारकका उत्तराधिकारीलाई सधैंका लागि त्यस्ता सम्पत्ति माथिको एकाधिकार सधैंका लागि हुँदैन, ती उपायहरु विकसित हुनुपर्छ र फ़ैलिनुपर्छ । त्यसैले त्यस्ता सम्पत्ति अधिकारको समय तोकिएको हुन्छ । यो नियम संसारभर एकसमान नहुन सक्छ तापनि यसको मर्मलाई सम्मान गरिएको खण्डमा यसले विश्वास अभिवृद्धि गर्छ र उत्पादकत्व बढाउँछ ।

संस्कृति तथा नैतिक परम्परा- पुँजीवाद तथा यसले हासिल गर्ने उत्पादकत्व आपसी सम्मान, फराकिलो गरी बाँडिएको मूल्य, विश्वास तथा बल प्रयोगलाई सामान्यतया अस्विकारमा आधारित संस्कृतिबाट लाभान्वित भएको हुन्छ । आर्थिक प्रयोगहरुले पुँजीवाद र यो संस्कृति एकअर्काका परिपुरक भएको देखाएका छन्, संगठित बजार भएको क्षेत्रका मान्छेले त्यस्तो बजारलाई महत्व नदिइएको क्षेत्रका मान्छेले भन्दा एक अर्कालाई बढी विश्वास गरेको भेटिएको छ, विश्वासको संस्कृतिले स्वाभाविक रूपमा व्यापारलाई सहज बनाउँछ ।

सानो एकरूपको समाजमा विश्वास स्वाभाविक रूपमै आउला तर विविधतायुक्त जनसंख्या भएका धेरैजसो ठाउँहरूमा शताब्दीऔं लगाएर बनाउनुपर्छ । यस किसिमको मूल्य र संस्था निर्माण गरी पुँजीवादलाई कार्यशील बनाउनका लागि लगानी आवश्यक हुन्छ । हाम्रो उत्पादकत्व वृद्धि गर्न यस्तो संस्कृति सिर्जनाका लागि हामीले केही काम गर्नुपर्ने, दिगो बनाउनुपर्ने भएकाले यो पनि आफैमा एक किसिमको पुँजी प्रतीत हुन्छ ।

निष्कर्ष

पुँजीलाई ठिकसँग कसरी परिभाषित गर्ने भन्ने विषय विवादास्पद हुन सक्छ । तर पुँजी भनेको कारखाना, ठूला मेसिन, जहाज, वित्तीय सम्पत्ति जस्ता केही थोरै मान्छेको हातमा मात्र हुने कुरा होइनन् भन्ने प्रस्ट छ । यो धेरै प्रजातान्त्रिक छ । हामी सबैले हाम्रो घरमा, पसलमा तथा कार्यालयमा पुँजीगत वस्तु प्रयोग गर्छौं । हामी बैंकमा बचत गर्छौं, त्यसबाट सिर्जित वित्तीय कोषहरूले उत्पादनशील उद्यममा लगानी गर्छन् । निजी सञ्जालहरू तथा निजी सम्पत्तिको प्रयोग गरी बनाइएका सार्वजनिक सञ्जालहरूको प्रयोगले हामीलाई अझ बढी उत्पादनशील बनाउँछ ।

हामी बजार तथा अन्य प्रणालीको प्रयोग गर्छौं, विश्वासको संस्कृति बढाउन प्रयत्नरत रहन्छौं, यीनीहरूले पनि हाम्रो उत्पादकत्व बढाउन मद्दत गर्छन् । हामी सबैजसो आफैमा मानव पुँजी हौं, हाम्रो ज्ञान, सीप, क्षमता पुँजी हो । हामी सबै पुँजीपति हौं, पुँजी विविधतायुक्त हुन्छ र प्रजातान्त्रिक हुन्छ ।

४. पुँजी कसरी बनाइन्छ

पुँजीवादलाई बुझ्नका लागि पुँजीको जीवनलाई बुझ्न आवश्यक हुन्छ । पुँजी यत्तिकै अस्तित्वमा आउँदैन, यसलाई बनाउनु पर्छ, यो सजिलै हराउन सक्छ, नाशिन सक्छ र यसको सम्बर्द्धनका लागि प्रयास गरिनुपर्छ । यी कुराहरुमा रहेको बुझाइको अभावले गर्दा पुँजीवादकै बारेमा अनेकौं असान्दर्भिक आलोचनाहरु निम्त्याइएका छन् ।

पुँजी प्राप्त सम्बन्धी गलत अवधारणा

धेरै आलोचकहरु अरुको कडा परिश्रमबाट चोरेर मात्रै पुँजी संकलन गर्न सकिन्छ भन्ने अवधारणा अघि सार्छन् । कामदारले सिर्जना गरेको मूल्यमा छलछ्याम गरी रोजगारदाताले पुँजी प्राप्त गर्छन् भन्ने तर्क उनीहरु गर्छन् । अथवा युद्धमा पराजितहरुको उत्पादन खोसेर मुलुकहरुले पुँजी निर्माण गरेका हुन्छन् भन्ने दाबी उनीहरुको हुन्छ । अथवा उनीहरुले राजनीतिक पहुँचबाट एकाधिकार प्राप्त गरेका, उपभोक्तालाई ठग्ने कम्पनीहरुलाई मात्र देखेका हुन्छन् । अर्को शब्दमा पुँजीपतिहरु छली, युद्ध वा शोषणबाट बनेका हुन्छन् । यस्तो अपराधबाट आर्जित धन उनीहरुसँग सधैं रहिरहन्छ, उनीहरुले सधैं त्यसबाट लाभ पाइरहन्छन्, कुनै दुःख गर्न पर्दैन भन्ने मान्यता राखिन्छ ।

यो अवधारणा गलत हो वा कम्तिमा पनि असान्दर्भिक भइसकेको छ । कुनै बेला थियो, नियमित रूपमा बलको प्रयोग गरेर पुँजी प्राप्त गरिन्थ्यो, मुलुकहरुले आक्रमण गरेर अर्काको सम्पत्ति खोस्थे, पराजितहरुको श्रममा बाँच्थे, सामन्तहरु दासको शोषण गर्थे, राजाहरु आफ्ना साथीभाईलाई आकर्षक एकाधिकार प्रदान गर्थे । त्यो पुँजीवादभन्दा अघिको समय थियो । त्यतिबेला मान्छे अहिलेभन्दा गरिब थिए, उनीहरु आफ्ना लागि पुँजीगत वस्तु प्राप्त गर्न सक्दैनथे । अहिले विकसित मुलुकहरुमा बलप्रयोगलाई गैरकानुनी बनाइएको छ र पुँजी निर्माण अर्कालाई शोषण नगरीकन शान्तिपूर्ण माध्यमबाट गरिनुपर्छ । पुँजी अब कुनै दुर्लभ सम्पत्ति होइन, यसलाई प्राप्त गर्न चोर्न वा लडाई गर्न पर्दैन, यो धेरैले प्राप्त गर्न सक्ने भएका छन् र धेरैको स्वामित्वमा गएको पनि छ, विश्व

जनसंख्याको धेरै धनीहरूमा यो फैलिएको छ । अहिले पुँजी प्राप्त गर्ने एक मात्र वैधानिक तरिका भनेको अरुसँग खोस्ने होइन बरु आफैले निर्माण गर्ने हो ।

पुँजी स्थायी सम्पत्ति हो, यसले भाग्यमानी मालिकहरूलाई निरन्तर रूपमा बिनापरिश्रम, बोटबाट स्याउ भरेभैं प्रतिफल दिइरहन्छ भन्ने धारणा पनि गलत हो । वास्तवमा पुँजी सम्बर्द्धनका लागि समय, पैसा र मेहनत आवश्यक हुन्छ । यसको सम्बर्द्धन र संरक्षण हुनुपर्छ । परिवर्तनशील तथा प्रतिस्पर्धी विश्वमा यसको मूल्य कायम गर्न निरन्तर रूपमा सावधानीपूर्वक यसको प्रयोग भइरहेको हुनुपर्छ । फल दिने रुखहरूलाई पनि निरन्तर गोडमेले गर्नुपर्छ, काँटछाँट गर्नुपर्छ, पानी दिनुपर्छ, औषधी दिनुपर्छ, स्याहारनुपर्छ र बगैँचा बाक्लियो भने उखेल्नु पनि पर्छ । फल टिप्नु पर्छ र प्रयोगमा ल्याउनुपर्छ- बेचनलाई पसलमा पुऱ्याउनुपर्छ वा पिउनका लागि रस निकाल्ने काम गर्नुपर्छ । यी कुनै काम गरिएन भने बगैँचा मूल्यहिन हुन जान्छ, प्रयोगविहिन हुन्छ, छाडा वन हुन्छ, पुँजी हुँदैन बरु फोहर बन्छ ।

फेरि पनि आलोचकहरू पुँजी (र पुँजीवाद) को वैयक्तिकता र लोकतान्त्रिकतालाई देख्दैनन् । पुँजी स्वतः अस्तित्वमा आउँदैन, निर्माण गर्नुपर्छ । वर्तमान विश्वमा यसको सिर्जना हुन्छ र धेरैले यसको स्वामित्व ग्रहण गरेका छन्, थोरैले होइन । पुँजीको मूल्य ती मान्छेहरूले के बनाइरहेका छन् र कसरी यसको प्रयोगका लागि संरक्षण र सम्बर्द्धन गरिरहेका छन् भन्ने कुरामा निर्भर गर्छ । जोखिम र गलत निर्णयका कारण वा खर्च गर्दा वा हिंसा तथा करका कारण पुँजी सजिलै नाश हुन सक्छ ।

जोखिम र अनिश्चितता: हामी कसैले पनि निश्चितताका साथ भविष्यमा के हुन्छ भन्न सक्दैनौं । हाम्रा पहलहरूलाई ध्वस्त पार्ने अनपेक्षित घटनाहरूको पूर्वानुमान गरेर कसैले पनि योजना बनाउन सक्दैन । भविष्यका बारेमा हामी सामान्यतया आश्वस्त हुन सक्छौं, सफलता र असफलताको सम्भावनाको हिसाब गर्न सक्छौं, तरपनि हामी गलत हुन सक्ने सम्भावना रहरहन्छ ।

त्यसैले जब हामी पुँजीगत वस्तु निर्माण गर्न समय, श्रम र पैसा लगाउँछौं त्यतिबेला जोखिम उठाएका हुन्छौं । भविष्यमा प्राप्त हुने नतिजा सम्बन्धी हाम्रो अनुमान गलत हुन सक्छ, हाम्रो

लगानीले सोचेभन्दा कम प्रतिफल दिन सक्छ, वा नोक्सान नै हुन सक्छ । उदाहरणका लागि पछिल्ला अत्याधुनिक औजारसहित हामीले पिज्जा बेच्ने रेस्टुरेन्ट खोल्न सक्छौं, पछि थाहा हुन्छ कि उपभोक्ताले प्रतिस्पर्धीको पिज्जा मन पराइरहेका छन् वा मान्छेहरु स्वास्थ्यप्रति सचेत हुने लहडमा सलाद खाइरहेका छन् । यसरी स्थिति खराब हुदै गयो भने हामीले लगानीको माया मार्नुपर्ने हुन्छ, पुँजीगत औजार थन्क्याउनु पर्छ र रेस्टुरेन्ट बन्द गर्नुपर्छ ।

यदि मान्छेलाई उद्यमको जोखिम अति उच्च छ भन्ने लाग्यो भने उनीहरुले अपेक्षित प्रतिफल त्यत्तिकै उच्च भएको अवस्थामा मात्र लगानी गर्छन् । तर दीर्घकालमा सामान्य जोखिमले पनि मान्छेको पुँजीगत सम्पत्ति नष्ट बनाइदिन सक्छ । यो पुँजी सधैं एउटै हातमा स्थिर नरहने एउटा कारण हो । पचास वर्ष अघिको कुनै म्यागजिन निकालौं र त्यसमा छापिएको विज्ञापन हेरौं त्यहाँ हामीले चिनेका थोरै कम्पनी हुने छन् । धेरैजसोलाई नयाँ, राम्रो र सस्तो प्रस्ताव लिएर आउने प्रतिस्पर्धीले व्यवसायबाट गलहत्याइसकेका हुन्छन् । पारिवारिक व्यवसाय पनि आउने जाने भइरहेको हुन्छ । धनको आयु तीन पुस्तासम्म मात्रै हुन्छ भन्ने पुरानो कथन नै छ । एउटाले व्यवसाय सुरु गर्छ, उसका केटाकेटीले विरासतमा पाउँछन् र चलाउँछन्, नाती पुस्तामा आउँदा उनीहरु व्यावसायिक चेतभन्दा धेरै पैसा लिएर जन्मेका हुन्छन् अनि त्यसलाई स्वाहा पाउँछन् ।

खपत: फजुल खर्चले पुँजी नाश गर्छ, हामीले पुँजी खपत गर्न सक्छौं र जोखिममा परेर नाश पनि हुन सक्छ । उदाहरणका लागि पारिवारिक व्यवसायको धनीले यसलाई धितोमा राखेर ऋण लिन सक्छ वा नयाँ पुँजीगत वस्तुमा लगानी गर्न नभई आफैँले धेरै पारिश्रमिक लिने गरी सम्पत्ति विक्री गर्न सक्छ । अथवा संस्थापकहरुले आफ्ना छोराछोरी र नातीनातिनाका लागि कोष खडा गर्न सक्छन् र ती सन्तान भविष्यका लागि थप पुँजी सिर्जना गर्नुको सट्टा त्यसैबाट जीवन चलाउन सक्छन् । दुवै तरिकाले परिवारको पुँजी रित्तिन सक्छ । अनि उनीहरु छिट्टै निर्धन बन्न सक्छन् ।

हिंसा: पुँजी चोरी वा ठगीका कारण गुमाउन सकिन्छ, वा हिंसाका कारण नाश हुन सक्छ । पीडितको नाश हुने वा उसका प्रति अनैतिक व्यवहार हुने त छदैछ, यस्तो कार्यले अरु सबैको हानी गर्छ । अपराध पत्ता लगाउन र दण्ड सजाय गर्न स्रोत खर्चिनु पर्छ । अपराध पत्ता लागेन भने पनि

यस्तो कर्म गरेर धन पाएको व्यक्तिले उक्त वस्तुबाट प्राप्त गर्ने मूल्य उक्त वस्तु सिर्जनामा सावधानीपूर्वक, ध्यानकेन्द्रीत गरेर व्यवस्थापकीय कौशल प्रयोग गरेर सबैभन्दा उच्च उत्पादनशील उद्देश्यका साथ लागि परेको खास व्यक्तिले प्राप्त गर्ने मूल्यभन्दा कम नै हुन्छ- यसले समग्र समुदायलाई नोक्सान हुन्छ ।

हिंसाको सबैभन्दा उग्र रूप युद्ध हो । पुँजीवादका केही आलोचकहरूले युद्धले बलियालाई निर्धाबाट पुँजी खोस्ने अवसर प्रदान गर्छ भन्ने सोच राखेको देखेका छौं । अरुहरू के दाबी गर्छन भने व्यावसायिक जगतका मान्छे युद्ध मन पराउँछन (प्रोत्साहित गर्छन) किनभने उनीहरूले युद्धमा आवश्यक पर्ने सबै पानीजहाज, हवाइजहाज, विद्युतीय सामग्री, सवारी साधन र हतियार आपूर्ति गर्छन । तर वास्तवमा व्यवसायीले युद्ध गर्न सक्दैनन् । सरकारसँग मात्रै सेना परिचालन गर्ने र युद्धबाट फर्काउने अधिकार हुन्छ । व्यवसायीलाई युद्धले सहयता होइन व्यवसायलाई खत्तम पार्छ भन्ने थाहा हुन्छ । युद्धले जोखिम बढाउँछ, यसले व्यवसायको लागत बढ्छ, उपभोक्ताको मनोबलमा गिरावट आउँछ, माग घट्छ, भौतिक सम्पत्ति, विधि तथा मानवीय शक्ति सहित पुँजीको नाश गर्छ । यही सामान्य ज्ञानका कारण आजकल थोरै मात्र लोकतान्त्रिक मुलुक आफुले व्यापार गर्ने मुलुकसँग युद्धमा जान्छन् । अघिल्ला शताब्दीहरूमा युद्धलाई अरुको सम्पत्ति कब्जा गर्ने एउटा राम्रो उपाय मानिन्थ्यो होला तर अहिले युद्ध गरेर अर्काको सम्पत्ति कब्जा गर्नुभन्दा आफैले पुँजीको रचना गर्नु सजिलो, सुरक्षित र प्रभावकारी हुने ठान्न थालिएको छ ।

कर: सम्पत्ति र आयमा कर लगाउनेजस्तो कम क्रान्तिकारी देखिने राज्यको कार्यबाट पनि पुँजीलाई नाश गर्न सकिन्छ ।

उदाहरणका लागि, मानौं गरिबलाई सहयोग गर्ने नाममा धनीहरूलाई सार्वजनिक सेवामा बढी योगदान गर्न भन्दै सरकारले सबै किसिमका पुँजीमा १० प्रतिशत कर लगाउन सक्छ । यस्तो अवस्थामा कुनै व्यवसाय सुरु गर्न वा विस्तार गर्न खोजेका मान्छेले जग्गा, मेसिन, औजार, सवारी, वित्त जस्ता पुँजीगत वस्तु जुटाउनु पर्छ भन्ने थप १० प्रतिशत महँगो पर्न जान्छ । यसले उनीहरूको उद्यममा अगाडि बढ्ने सम्भावनालाई कम गरिदिन्छ । पैसा लगाउने जोखिम उठाउनु र

उद्यम सञ्चालनको पहल थाल्नुअघि सफल हुने कुरामा उनीहरु पहिलेभन्दा बढी आश्वस्त हुन आवश्यक हुन्छ । उनीहरुले भवन बनाउने, पुँजीगत वस्तु थप्ने वा प्रतिस्थापन गर्ने सम्भावना कम हुन्छ । फलस्वरूप उत्पादनशील क्षमता नाश हुन्छ, समग्र समुदाय थोरै भए पनि गरिब बन्छ ।

समग्रमा सम्पत्तिमाथि कर लगाइयो भने पनि यस्तै हुन्छ । मान्छेहरु पैसालाई अनुत्पादक हुने गरी निष्क्रिय राख्न सक्छन् वा तात्कालिक मनोरञ्जनका कुराहरुमा खर्च गर्न सक्छन् । यदि उनीहरुको सम्पत्तिलाई उत्पादनशील पुँजीमा रुपान्तरण गर्ने हो भने सोही अनुरूपका क्षेत्रमा लगाउनुपर्छ र त्यसैतर्फ केन्द्रीत गराउनुपर्छ । यसका लागि मान्छेहरुलाई उनीहरुले थाल्ने पहलको पूर्ण प्रतिफल प्राप्त गर्ने गरी प्रोत्साहित गर्न सकिन्छ । तर जब सम्पत्तिमाथि कर लगाइन्छ सम्भावित प्रतिफल कम हुन्छ र नोक्सानीको जोखिम बढ्छ । फलस्वरूप मान्छेका सम्पत्तिको उपयोग कम उत्पादनशील ढंगमा हुन्छ, उनीहरुको वित्तीय कोष टुक्रिन्छ, छिरलिन्छ, उत्पादकत्व बढाउनेभन्दा उपभोगमा खर्च हुन्छ । यसले सबैको हानि हुन्छ ।

पुनर्वितरण: पुनर्वितरण अर्को नीति हो जसले पुँजी नष्ट गर्छ । पुँजी कुनै नोक्सानी बिना, उत्पादकत्वमा ह्रास नहुने गरी एउटासँग लिएर अर्कोलाई सजिलै दिन सकिदैन । त्यो के हो ? कहाँ छ ? कसरी व्यवस्थित गरिएको छ ? भन्ने लगायतका धेरै कुरामा पुँजीको उत्पादकत्व निर्भर हुन्छ- अन्य पुँजीसँग कसरी एकिकृत गरिएको छ भन्ने कुरा भन महत्वपूर्ण हुन्छ । उदाहरणका लागि कुनै बृहत वितरण सञ्जालमा प्रयोग भइरहेका केही ट्रकलाई अरु नै काममा लगाइयो भने निश्चित रूपमा त्यो वितरण प्रणाली खल्बलिनेछ ।

यस्ता घटना केही मुलुकहरुमा भएको देखिएको छ, वास्तविक मालिकहरुबाट खोसेर जमिन र त्यसमा प्रयोग हुने औजार अरु कसैलाई दिइएको छ । यसो गर्दा एकिकृत प्रणाली र पुँजीगत संरचना बिथोलिएको छ, यसले खेतीबाली बिग्रिएको र खाद्यान्न अभाव निम्त्याएको छ । यसैगरी चीनमा गरिएको सामूहिक कृषिको अभ्यास विनाशकारी असफलता थियो, यसलाई पछि सुधारेर उक्त मुलुकले 'पारिवारिक जिम्मेवारी' नामको नयाँ प्रणाली ल्यायो जुन निजी स्वामित्व जत्तिकै थियो ।

प्रतिस्पर्धाका नियम: ठूला कम्पनीहरूको एकाधिकारी शक्तिलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले ल्याइएका नियमले पनि पुँजीगत सञ्जालमा नकारात्मक असर पाउँछ । कुनै पनि खुला र प्रतिस्पर्धी अर्थतन्त्रमा कम्पनीहरू उपभोक्ताले मूल्यवान ठहर्‍याएको वस्तु उत्पादन गरेर मात्रै ठूला बन्नु सक्छन्, शोषण गरेर वा राजनीतिक पहुँचबाट बन्नु सक्दैनन् । उनीहरूको विस्तार भनेको ती क्षेत्रमा ती कम्पनी सफल छन् भन्ने संकेत हो । बजार हिस्सामा सीमा निर्धारण गर्नु भनेको सर्वसाधारणले मूल्यवान ठानेको चिज उपलब्ध गराउन सक्ने गरी पुँजीको प्रयोग गर्न सक्ने दक्ष कम्पनीलाई त्यसो गर्न नदिइनु हो र कम दक्ष उत्पादकतर्फ पुँजीलाई खिच्नु हो ।

तर उक्त सीमासम्म पुग्नु भन्दा पहिल्यै नै विनाश भइसकेको हुन्छ । कुनै कम्पनी कति बेला बजारमा हावी हुन्छ भनेर परिभाषित गर्ने अत्यन्त कठिन हुन्छ, कुनै कम्पनीको ठूलो आकार नै उपभोक्ताका लागि खतराको सूचक हो कि उपभोक्तालाई उसले उपलब्ध गराएको मूल्यको नतिजा हो भन्ने निक्कै गर्न सजिलो छैन । प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन गर्ने भनी नियम बनाउनेहरूका बारेमा कम्पनीहरूलाई अनुमान गर्न गाह्रो हुन्छ । त्यसैले उनीहरू सानै रहिरहने निर्णय गर्छन् र उनीहरूको दक्षताबाट प्राप्त हुन सक्ने सम्भावित लाभ गुमाउँछन् अथवा उनीहरू ठूला हुन्छन् तर नियामकहरूले उनीहरूलाई टुक्रा पारिदिन्छन्, यसले उनीहरूको पुँजीगत सञ्जाल नाश गरिदिन्छ र यसको असर उपभोक्ता समेतलाई पर्छ ।

हामीले देखेका छौं, ठूला कम्पनीहरू पनि अरु ठूला कम्पनी वा ससाना कम्पनीहरूको समूह वा साना तर ठूलाको ससानो व्यावसायिक हिस्सा चिथोरेर लैजान सक्ने कम्पनीका कारण संकटमा हुन्छन् । त्यसैले पुँजीवादका समर्थकहरू अनावश्यक रूपमा लोकप्रिय तथा सफल उत्पादकहरूको आकार तोक्ने भन्दा बजारलाई बढी खुला गर्ने गरी नीतिगत व्यवस्थामा केन्द्रीत हुनुपर्ने तर्क गर्छन् ।

मानवीय मूल्यांकनमा पुँजी निर्भर हुन्छ

आलोचकहरूले नबुझेको पुँजीको अर्को पक्ष यसको वैयक्तिक र लोकतान्त्रिक स्वभाव हो, पुँजी आफैँ अस्तित्वमा आउदैन, मानवतासँग यो निरपेक्ष रहदैन । कुनै मूल्यहिन वस्तुको सट्टा पुँजीगत

वस्तु हुनका लागि यसले मानवीय आवश्यकता, चाहना र मूल्यलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ । एउटा पत्थर मान्छेले त्यसलाई घर बनाउने वा मकै पिस्ने जाँतो बनाउने जस्ता त्यसको सम्भावित उत्पादनशीलता पत्ता नलागाउञ्जेल केवल पत्थर नै रहन्छ । त्यसपछि मात्रै त्यो पुँजी बन्छ । युरेनियमबाट आणविक ऊर्जा बनाउन सकिन्छ भन्ने पत्ता नलागाउञ्जेल यसलाई धेरैले काम नलाग्ने (मूल्यहिन) खनिज मान्दै आएका थिए । अहिले युरेनियम मूल्यवान पुँजीगत सम्पत्ति भएको छ ।

कुनै काम नलाग्ने चिजलाई सम्भावित उत्पादनशील पुँजीगत सम्पत्तिमा रूपान्तरण गर्ने हो भने त्यसो गर्ने मान्छेलाई उक्त वस्तुमाथिको सम्पत्ति अधिकार दिइनुपर्छ । उसलाई त्यो वस्तु आफ्नो स्वामित्वमा राख्न सक्छु, व्यवस्थापन गर्न सक्छु र त्यसबाट लाभ प्राप्त गर्न सक्छु भन्ने विश्वास हुनुपर्छ । केही वर्षअघि पेरुका अर्थशास्त्री हर्नान्डो डे सोतो (१९४१-) ले औल्याएअनुसार पेरुका धेरैजसो गरिबले आफ्ना लागि घर बनाएका थिए, जमिन सम्याएर खेत बनाएका थिए, तर यीनलाई पुँजी भन्न सकिदैन थियो, किनभने उनीहरू त्यसका वैधानिक मालिक थिएनन् । उनले त्यो परिपाटीलाई परिवर्तन गर्ने अभियान चलाए, अहिले ती किसानहरूले वैधानिक स्वामित्व पाएका छन् र त्यो जग्गा र घरलाई धितो राखेर ऋण लिन सक्छन् अनि अरु जग्गा र औजार किन्न सक्छन् । उनीहरूको सम्पत्ति अधिकारले कुनै बेलाको मूल्यहिन जग्गा मूल्यवान भएको छ, उनीहरूलाई त्यसमा थप लगानी गर्ने र थप उत्पादनशील बनाउने प्रेरणा मिलेको छ ।

सम्पत्ति अधिकार, स्वामित्वको वैधानिकता, संस्था निर्माणलाई सम्भव बनाउने कानून सम्बन्धी यो अवधारणा र नियमन तथा बजारको संस्कृतिसँग पश्चिमी मुलुकका बासिन्दाहरू परिचित छन् तापनि उनीहरूले यसको सुक्ष्मतालाई हेक्का गरेका हुदैनन् । स्वतन्त्रताको तीव्र दमन गरिएको, सम्पत्ति अधिकारको अस्तित्व नै नहुने गरी आर्थिक शक्तिलाई अत्यन्तै केन्द्रीकृत गरिएका मुलुकहरूमा यही कुरा देख्न वा बुझ्न पाइदैन । स्रोतहरूलाई उत्पादनशील ढंगले प्रयोग गर्ने सन्दर्भमा ती अधिकार महत्वपूर्ण कानुनी तथा सांस्कृतिक सम्पत्ति हुन ।

पुँजीको वास्तविक उत्पत्ति

त्यसैले कुनै चिजलाई पुँजीमा परिणत गर्न सम्पत्ति अधिकारको सिर्जना र कानुनी प्रणाली महत्वपूर्ण हुन्छ र पुँजीवादका लागि यो प्रणालीलाई कायम गर्ने पर्ने हुन्छ । तर यसभन्दा पर चिजहरुमाथि समय र श्रम लगाएर मात्रै पुँजीमा रुपान्तरण गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि खाली हातले केही माछा मार्न सकिन्छ, बल्लिहालेर अलि धेरै माछा मार्न सकिन्छ, जाल बुनेर अझ धेरै माछा मार्न सकिन्छ, डुंगा बनाएर भन गहिरो तलाउमा भन धेरै माछा मार्न सकिन्छ । यति सरल पुँजीगत वस्तु निर्माणका लागि पर्याप्त समय र सीप कहाँबाट आउँछ ? यसको जवाफ उपभोगबाट आउँछ । आफुले पक्रिएका सबै माछा तुरुन्तै खपत गर्नुको सट्टा, केही कम खाएर (वा माछा पक्रनमा अझ बढी समय लगाएर) बचत गर्नुपर्छ ताकि थप उत्पादनशील औजार निर्माण गर्ने समयसम्मका लागि त्यो बचत माछा खाएर टिक्न सकियोस । यसको अर्थ उपभोगलाई त्याग गर्नु हो- थोरै माछा खाने वा फुर्सदीलो समयको मजा कम लिने ।

उपभोग त्याग पुँजी निर्माण गर्ने मुख्य उपाय हो । माछा पक्रिने औजार बनाउँदै गर्दा आफ्नो जीवनस्तर कायम गर्न हामीले कसैबाट माछा सापटी लिन सक्छौं, तर उसलाई हामीले त्यो सापटी ब्याजसहित फिर्ता गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यसबेला पनि हामीले आफ्नो उपभोगमा केही कटौती गरेकै हुन्छौं । समय र श्रमको लगानीका लागि उचित वातावरणका लागि आवश्यक सम्पत्ति अधिकारको स्थापना, न्याय प्रणाली र बजार लगायतका व्यवस्थाको अतिरिक्त उपभोग त्याग पुँजी निर्माण गर्ने एक मात्र दिगो उपाय हो ।

पुँजी र शोषण

उल्लिखित चर्चाहरुको पाठ भनेको लगानी र प्रगतिका लागि हामीले बचत गर्नुपर्छ भन्ने हो । तर मान्छेहरुले सम्पत्ति अधिकारको सुरक्षा र विधिको शासन उपलब्ध भएको अवस्थामा मात्रै बचत गर्छन, यसले उनीहरुलाई आफुले बनाएको पुँजी तथा त्यसबाट हुने उत्पादन सरकारसहित अरु कसैले बल प्रयोग वा ठगी गरी खोस्दैन भन्ने विश्वास प्रदान गर्छ ।

पुँजीवादमा सम्पत्ति अधिकारको सुरक्षा तथा विधिको शासनले पुँजी सिर्जना गर्न प्रोत्साहित गर्छ, त्यसैले विशिष्टीकरण मार्फत उच्च उत्पादकत्व हासिल हुन्छ । यही दक्षताप्रेरित मूल्य सिर्जनाले

मूल्यवान उत्पादनको स्वेच्छक विनिमय हुन्छ । यहाँ पुँजीको सिर्जना (पुँजीवादले मूल्य सिर्जना गर्छ) गर्दा कसैको हानि भएको हुँदैन, कोही शोषणमा पर्दैन ।

सरकारी नीति पुँजी निर्माणका लागि उत्तिकै संवेदनशील हुन्छ, जति अरुहरुबाट ठगी र बलप्रयोग हुने अवस्थाको अन्त्य हुन्छ । बचत, लगानी र आयमा लगाइने करले मान्छेलाई बचत, लगानी वा मूल्य सिर्जना गर्न निरुत्साहित गर्छ । पुनर्वितरणले पुँजी सिर्जना गर्ने, यसलाई सम्बर्द्धन गर्ने र उत्पादनशील कार्यमा केन्द्रीत गर्ने मान्छेहरु बाट खोसेर अरु (जस्तै सरकारी अधिकारी) को हातमा पुऱ्याउँछ, जोसँग यी कुराहरु गर्ने खासै रुचि हुँदैन वा तत्कालिक उपभोगमा खर्च गरेर सिध्याउँछ । यसभन्दा बढी त्यस्तो नीतिले उच्च उत्पादकत्व उपलब्ध गराउने पुँजीगत वस्तुहरु मिलेर काम गर्ने लगानीको संवेदनशील सञ्जाल (पुँजीगत संरचना) लाई भत्काउँछ ।

५. पुँजी संरचना किन महत्वपूर्ण हो

मुलप्रवाहका अर्थशास्त्रीहरु प्रायः पुँजीलाई बालुवाजस्तो जसको प्रत्येक अंश अर्को अंशजस्तै ठ्याक्कै उस्तै हुने एकनाशको, एक रूपको हुन्छ भन्छन् । उनीहरुको हिसाबमा, मोडल तथा प्रक्षेपणहरुमा एउटै मात्र चासो पुँजीको उपलब्धता कति छ ? भन्ने मात्रै हुन्छ ।

तर यथार्थमा पुँजीमा विविधता हुन्छ । पुँजी कुनै निश्चित वस्तुमा मात्र अवस्थित हुन्छ, बाँकी सबैमा विविधता हुन्छ । हथौडा र हँसिया, मोटरकार र ट्रक, कपास मिल र मोटर कारखाना, कम्प्युटर र प्रिन्टर, पैसा गन्ने मेसिन र फ्रिजर, कर्जा र ऋणपत्र तथा अरु धेरै कुराहरु फरक हुन्छन् । कस्तो खाले पुँजीगत वस्तु प्रयोग गरियो, कसरी प्रयोग गरियो र ती वस्तुहरुलाई अरु वस्तुको सञ्जालमा कसरी जोडियो भन्ने कुराले आर्थिक प्रतिफलमा धेरै फरक ल्याउँछ ।

यसलाई बुझ्न नसक्दा गम्भीर गल्ति निम्तिन्छ । उदाहरणका लागि पुँजीको प्रतिफलको बारेमा फ्रान्सेली अर्थशास्त्री थोमस पिकेटी (१९७१-) ले सन २०१३ को पुस्तक *क्यापिटल इन द ट्वेन्टी फस्ट सेन्चुरी*मा चर्चा गरेजस्तो बेतुकको हुन्छ । पुँजी बाट बन्ने भिन्न पुँजीगत वस्तु प्रत्येकमा सम्भावित जोखिम तथा प्रतिफलको भिन्न परिमाणको संयोजन हुन्छ, तीनका मालिकहरु फरक हुन्छन् र पुँजीगत वस्तु व्यवस्थापन गर्ने तीनको सीप फरक हुन्छ, त्यसलाई फरकफरक उद्देश्यमा प्रयोग गरिन्छ । त्यसैगरी विभिन्न खालका पुँजीगत वस्तुहरु नाश हुने, चोरीने, खर्च हुने, छिरोलिने, कर लाग्ने वा नियमनमा पर्ने हुन्छन्, केही सजिलै नाश हुन्छन् केही हुँदैनन् । यी सबै कारणले विभिन्न पुँजीगत वस्तुको सम्भावित प्रतिफलमा विभिन्न तरिकाले विभिन्न दरमा हास आउँछ । यति मात्र होइन, पुँजीगत वस्तुको मिश्रण निरन्तर परिवर्तन भइरहन्छ- आजकल हामी मोटरगाडी, कम्प्युटर प्रयोग गर्छौं कुनै बेला घोडाको बग्गी र 'स्लाइड रुल' प्रयोग गर्थ्यौं । तसर्थ, मुलुकको पुँजी सधैं एकनाशको हुन्छ, स्थायी हुन्छ, र यसले एकनाश र एकसमान प्रतिफल दिन्छ, भन्ने हुँदैन ।

उत्पादनशील वस्तुको सञ्जाल

पुँजीगत वस्तुको परिमाण कति छ वा त्यसको निर्माणका लागि कति खर्च गरिएको छ भन्दा पनि विभिन्न पुँजीगत वस्तुको सञ्जाल कसरी निर्माण गरिएको हुन्छ भन्ने कुरा अबै महत्वपूर्ण हुन्छ । आपूर्ति शृंखला धेरै लामो हुन सक्छ, विभिन्न मुलुकमा भएका उत्पादकहरुले धेरै खालका मध्यवर्ती उत्पादन गर्छन्, यी उत्पादनहरु अन्तिम तयारी वस्तु तथा सेवाका हिस्सा बन्छन् जसलाई हामी उपभोग गर्छौं ।

फेरि एड्म स्मिथको ऊनीको कोटलाई लिऊँ । यो तयारी वस्तुका लागि धेरै मान्छे मात्रै होइन विभिन्न किसिमका पुँजीगत वस्तु जुटाउनुपर्छ । यसमा धेरै खुद्रा पसलहरु, गोदामघर, ट्रकहरु, थोक विक्रेताहरु, उत्पादकको लुम र सिउने मेसिन, रंग्याउने मेसिन, धागो कात्नेको चर्खा, भेडालाई खौरने पशुपालकको छुरा र यी सबैले प्रयोग गर्ने औजार बनाउने धातु कारखानाको काम, यी सबै चरणमा प्रयोग हुने कच्चा पदार्थ तथा तयारी माल ओसारने पानीजहाज तथा हवाईजहाज र अरु धेरै आपूर्तिकर्ताको योगदान यो दैनिक प्रयोगको सामान्य वस्तु (कोट) को उत्पादनमा समावेश भएको हुन्छ । अबै यो प्रक्रियामा संलग्न धेरै मान्छेहरुलाई आवश्यक खाने, पिउने, आवास तथा लगाउने लुगाको व्यवस्थाका लागि अरु विविध किसिमका पुँजीगत साधन नजुट्दासम्म यो कार्य सम्भव हुदैन ।

सारांशमा, उपरोक्तमध्ये कुनै पनि पुँजीगत वस्तुको अभावमा समग्र उत्पादन प्रक्रिया विथोलिन सक्छ, अभाव सिर्जना हुन्छ, समग्र उत्पादन शृंखलामा थप आपूर्तिको समस्या तथा बन्दोबस्तीको संकट आइलाग्छ । उदाहरणका लागि रंग्याउने मेसिन नभए ऊनीको धागो कोट बुन्ने र सिलाउनेलाई पठाउन सकिदैन, तत्पश्चात उत्पादकले बजारको थोक विक्रेता हुदै खुद्रा विक्रेता तथा उपभोक्तासम्म पुऱ्याउन सक्दैन ।

तसर्थ, वस्तु उत्पादनका लागि आवश्यक विश्वभर छरिएर रहेका पुँजीगत वस्तुलाई एकिकृत सञ्जालमा कसरी ल्याइएको छ, ती वस्तुको उत्पादकत्व तथा दक्षता कायम गर्ने तथा वृद्धि गर्ने कुराको व्यवस्थापन कसरी भएको छ भन्ने विषय अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुन्छ । यसमा वस्तु उत्पादनका

लागि प्रयोग हुने र उपभोक्तामाझ पुग्ने ऊनीको कोटजस्तो उपभोग्य वस्तु, जुन यो समग्र प्रक्रियाको उद्देश्य हो, दुवै वस्तु समावेश हुन्छन् ।

त्यसकारण हाम्रो उत्पादकत्व हामीसँग कति पुँजी छ वा कति कारखाना, मेसिन, ट्रक वा औजार छन भन्ने कुरामा मात्र निर्भर गर्दैन । बरु त्यस्ता पुँजीगत वस्तुको सञ्जाल कस्तो बनाइएको छ भन्ने पुँजीगत संरचना एवं हाम्रा लागि आवश्यक तथा हाम्रो चाहनाका वस्तु तथा सेवा उत्पादनका लागि कति दक्ष र उत्पादनशील ढंगले प्रयोग भएको छ भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ ।

दुट्ने पुँजी संरचना

राजनीतिक द्रष्टाहरुले, आर्थिक योजनाकारहरुले प्रायः पुँजी संरचनाको संवेदनशील महत्वलाई बेवास्ता गरेका हुन्छन्, उनीहरु पुँजीपतिहरु बाट पुँजी सजिलै लिन सकिन्छ, यसको मूल्यमा कति पनि ह्रास नआउने गरी अरुलाई दिन सकिन्छ वा 'नैतिक रुपमा उचित' प्रयोगमा लगाउन सकिन्छ भन्ने सोच्छन्, अझ नयाँ हातमा पुगेपछि त्यस्तो पुँजी अझ बढी उत्पादनशील हुन्छ र अझ बढी मूल्यवान वस्तु उत्पादन गर्छ भन्ने अपेक्षा गर्छन् । तर साधारण सत्य के हो भने त्यसो गर्दा कम्तिमा पनि उत्पादन प्रक्रिया नराम्ररी बिथोलिन्छ ।

विभिन्न देशहरुमा फैलिएको, विभिन्न उत्पादन तथा विभिन्न प्रक्रियाबाट गुज्रिने पुँजीगत वस्तुको यो बृहत संरचना क्रमिक विकासको परिणाम हो, उपभोक्ताको बदलिँदो आवश्यकता पूर्ति गर्न तथा मान्छेले मूल्यवान ठहर्‍याएको चिज उत्पादन गर्न यो सञ्जालको प्रत्येक हिस्सालाई पुँजीपतिहरुले निरन्तर रुपमा आकार दिदै र अँगाल्दै आएका छन् भन्ने याद आर्थिक योजनाकारले गर्नुपर्छ । उदाहरणका लागि, जब मौसम न्यानो हुँदै जान्छ, उपभोक्ताले ऊनीको सट्टा सुतीको कपडा माग गर्न थाल्छन्, खुद्रा पसले र थोक बिक्रेताले उत्पादकलाई बढीभन्दा बढी सुतीको कपडा अर्डर गर्छन्, उत्पादकले त्यस्तो उत्पादनका लागि कारखानाको संरचना फेर्छन्, आपूर्तिकर्ताले बढी कपास खरिद गर्न थाल्छन्, ढुवानीकर्ताहरु पनि ऊन पाइने क्षेत्र छोडेर कपास लिने क्षेत्रतर्फ जान्छन्, किसानहरु बढ्दो मागलाई ध्यानमा राख्दै बढी कपास उत्पादन गर्छन् । पोखरीमा ढुंगा हान्दा पैदा

भएको लहर फैलिएजस्तो उत्पादनको समग्र प्रक्रियाले बदलिदो यथार्थलाई आत्मसात गर्छ, आवश्यकता अनुसार पुँजीगत संरचनाको प्रत्येक हिस्सालाई नयाँ काम दिन्छ वा प्रतिस्थापन गर्छ ।

योजनाकारहरूले पुँजी एकनाशको हुँदैन, सबै पुँजीगत वस्तुलाई प्रतिस्थापन गर्न सकिँदैन वा नयाँ काम दिन सकिँदैन भन्ने कुरालाई पनि ख्याल गर्नुपर्छ । कैंची, सिलाई मेसिन वा ट्रकजस्ता केही वस्तुलाई विभिन्न प्रयोगमा लगाउन सकिन्छ, यीनलाई सुती वा ऊनी दुवै कपडाको उत्पादनमा लगाउन सकिन्छ । तर कपडा बुन्ने कारखानाको ठूलो तानमा व्यापक परिवर्तन आवश्यक हुन सक्छ, ऊनीको कपडा बुन्ने तानले सुतीको कपडा बुन्दैन । अझै खराब अवस्थामा कारखानामा प्रयोग भइरहेका मेसिनहरूलाई नष्ट गरेर नयाँ उद्देश्यका लागि नयाँ मेसिनहरू जडान गर्नुपर्ने हुन सक्छ ।

केही पुँजीगत वस्तुलाई फरक उद्देश्यका लागि प्रयोग गर्न सकिँदैन भन्नुको अर्थ पुँजीको स्वामित्वले मात्रै पुँजीपतिहरू लाई सजिलै सुरक्षित प्रतिफल ग्यारेन्टी गर्दैन भन्ने एक अर्को कारण हो । जब परिस्थिति परिवर्तन हुन्छ, केही पुँजीगत वस्तुहरूलाई त्याग गर्नुको विकल्प हुँदैन, यसले पुँजीपतिहरूलाई नोक्सान गर्छ । बिजुलीबाट चल्ने मेसिन प्रयोगमा आएपछि, स्कटल्यान्डका मान्छेको हातले चलाउने ऊनको धागो कात्ने चर्खा र कपडा बुन्ने घरेलु तान काम नलाग्ने भएको थियो । धेरैजसोले 'नयाँ संसार'बाट आएको सुती धागो प्रशोधन गर्ने नयाँ मेसिनलाई अँगाल्नु परेको थियो । हाल ती मेसिन र मिल राख्ने धेरैजसो भवनहरू पनि भत्काइएका छन् वा अरु नै कार्यालय, प्रदर्शनीस्थल वा म्युजियममा परिणत गरिएका छन् किनभने बेलायतले अधिकांश कपडाहरू भारत, चीन, नेपाल र अरु विकासशील मुलुकहरूबाट भित्र्याउँछ ।

राज्यका उद्योग पनि पुँजी क्षयीकरणबाट जोगिएका हुँदैनन् । सन १९५७ देखि त्रावान्त कार उत्पादन गर्दै आएको पूर्वी जर्मनीको जिक्काउ कारखानाले दुई जर्मनी एकिकरणपछि आफ्नो उपादेयता गुमाएको थियो । मान्छेले सस्तो, सफा, शान्त र बढी आरामदायी विकल्प पाएपछि त्यो खोक्रो, खिया लागेको, बेढंगको भिमकायलाई त्याग गरेका थिए । पूर्व सोभियत संघमा पनि ठूलो परिमाणमा धेरै पुराना र काम नलाग्ने गरी पुँजीगत वस्तुको बेहाल भएको थियो ।

खराब नीतिले पुँजीलाई मास्छ

उचित स्थानमा, उचित समयमा, उचित वस्तु ठहरिन नसक्दा पुँजी व्यर्थैमा नासिन सक्छ । जब प्रविधिको विकास हुन्छ, उपभोक्ताको आवश्यकता, चाहना र रुचि बदलियो भने पुँजी संरचनाले ती परिवर्तनहरूलाई आत्मसात गर्नुपर्ने हुन्छ, केही पुँजीगत वस्तुले त्यस्ता परिवर्तनहरूलाई आत्मसात गर्न सक्दैनन् । परिवर्तन आत्मसात गर्न नसक्ने पुँजीगत वस्तु नासिन्छन् । तर गलत प्रक्षेपण, गलत निर्णयहरू, संस्थापकहरूको कमजोर व्यवस्थापन लगायत पुँजीगत वस्तु नाश हुने अनेकौँ तरिकाहरू हामीले देखेका छौं ।

सार्वजनिक नीतिले पुँजीगत संरचनालाई विथोल्न सक्छ र पुँजी नासिन सक्छ-सधैं नियतवश यसो गरिन्छ भन्ने होइन । धेरै मुलुकहरूले अनुभव गरेको एउटा उदाहरण तेजी र मन्दीको चक्र (व्यापार चक्र पनि भनिन्छ) हो । वाष्प इन्जिन, विद्युत वा इन्टरनेट जस्तै नयाँ प्रविधिले एकै पटक राम्रो र सस्तो वस्तु धेरै उत्पादन गर्‍यो भने तेजीको अवस्था आउँछ । मान्छेले यस्तो प्रविधिको सम्भावित लाभका बारेमा गलत तरिकाले अधिमूल्यांकन गर्ने वा अत्यधिक लगानी गर्ने काम गरेनन् भने यसले सिधै मन्दीतर्फ लैजादैन ।

उसो भए यो तेजी र मन्दीको चक्र किन सबैतिर बारम्बार आइरहन्छ ? अस्ट्रियाली अर्थशास्त्री एफ. ए. हायक (१८९९-१९९२) र लडविग भन मिसेस (१८८१-१९७३) ले यी उतारचढावका बारेमा अध्ययन गरेका थिए । उनीहरूका अनुसार यस्तो चक्र खराब सार्वजनिक नीतिका कारण देखा पर्छन् । आर्थिक गतिविधि र रोजगारी सिर्जनालाई प्रोत्साहित गर्न सरकारले ब्याजदर घटाउँछ वा मुद्राको आपूर्ति बढाउँछ । खल्तीमा धेरै पैसा भएपछि उपभोक्ताले धेरै खर्च गर्छ, उसले अब महँगो र विलासी सामग्रीमा खर्चको अनुपात बढाउँदै लैजान सक्छ । ब्याज घटेर कर्जा लिन सस्तो हुने भएपछि उत्पादकले पनि बजारमा माग भएका ती वस्तुको उत्पादन बढाउन कारखाना र औजारमा लगानी बढाउँछ । तर अधिक रक्सीसेवन गर्दा पछि हुने ह्याडओभर र पिडाजस्तै अधिक पैसा र ऋणपछि मन्दीको अवस्था आउँछ । बचतमा प्रतिफल कम हुने भएपछि मान्छेले बचत कम गर्न थाल्छन् । बैकहरूसँग कर्जा प्रवाह गर्नका लागि पर्याप्त रकम हुदैन, उल्टो ऋण फिर्ता माग्नु

थाल्छन् । कर्जा नपाइने भएपछि उपभोक्ताहरु सस्ता र अति आवश्यक वस्तु मात्र खरिद गर्न थाल्छन् । तर उत्पादकले भने उपभोक्ताले अब माग नगर्ने विलासी वस्तु उत्पादनका लागि कारखाना बनाइसकेको हुन्छ, आवश्यक मेसिन औजार किनिसकेको हुन्छ । अब ती पुँजीगत वस्तुको कुनै उपादेयता हुँदैन, उत्पादन कारखाना बन्द गरिन्छन्, मेसिन बन्द हुन्छ, कामदारहरु निकालिइन्छन्, ती कामदारहरुको खर्चमा निर्भर अरु पसलहरु पनि मारमा पर्छन्, तीमध्ये केही बन्द हुन्छन् । सस्तो कर्जामा ठडिएको आर्थिक तेजी नक्कली हुन्छ, तर त्यसले निम्त्याउने नोक्सानी असली हुन्छ ।

यस्तो खालको संकट-सन २००० को पूर्वाद्धमा जस्तो तेजी र लगत्तैको मन्दी- कुनै बैंकर वा कसैको लोभ वा आम रुपमा प्रचार भएको अरु कुनै कारणले निम्त्याएको होइन । त्यो आर्थिक वृद्धिलाई प्रोत्साहित गर्न खोज्ने राज्यका अधिकारीका कारण भएको थियो, त्यो प्रक्रियामा दिइएको नक्कली संकेतहरुले संवेदनशील पुँजी संरचनाको सञ्जाललाई बिथालिदिएको थियो । कुनै निजी पुँजीपतिको मूर्खता वा गल्तीले हुने वा एउटा प्रविधिलाई अर्कोले प्रतिस्थापन गर्दा आइलाग्ने संकटभन्दा खराब सार्वजनिक नीतिका हुने विनाश धेरै ठूलो हुन्छ । उतारचढावको चक्रले आर्थिक जीवनको प्रत्येक पक्षलाई असर गर्छ, नोक्सानी एउटा कम्पनी वा एउटा क्षेत्रमा सीमित हुँदैन बरु नियोजित रुपमा फैलिदै जान्छ । अधिकारीहरुको अल्पदृष्टियुक्त नीतिले सिर्जना गरेको समृद्धिको भ्रम छोटो समय मात्र बाँच्दछ, तर त्यसले बेरोजगारी, व्यवसाय टाट पल्टिने, बैंकहरु असफल हुनेजस्ता वास्तविक नोक्सानीतर्फ डोर्क्याउँछ, त्यसले पुँजीगत संरचना र समग्र अर्थतन्त्रलाई क्षतिग्रस्त बनाउँछ ।

निष्कर्ष

सारांशमा भन्दा पुँजी एकनाशको हुँदैन, यसलाई नबिथोल्ने गरी वा मूल्यमा ह्रास नआउने गरी मनलागी फेट्न सकिँदैन, यो कुनै भाग्यमानी ठानिएका मालिकहरुलाई नियमित रुपमा सुरक्षित आमदानी प्रदान गर्ने स्थायी स्रोत पनि होइन । यस विपरित पुँजी कुनै औजार वा मेसिन वा मान्छेको निश्चित सीप वा ज्ञानजस्तो मानवीय पुँजीजस्ता निश्चित पुँजीगत वस्तुमा अवस्थित हुन्छ । यी सबै पुँजीगत वस्तुको भिन्न विशेषता हुन्छ, कुनै बढी खप्ने खालका हुन्छन् कुनै कम,

कुनैलाई विविध प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ, कुनैलाई एउटामा मात्र सकिन्छ, परिवर्तित आवश्यकतासँग समायोजन हुँदै जाने र नजाने किसिमका हुन्छन, कुनैलाई कम्तिमा कवाडीको मूल्यमा बेचन सकिन्छ कतिपयलाई सकिदैन ।

यसबाहेक यी पुँजीगत वस्तुले सम्भव बनाएको उत्पादकत्व र बढ्दो उत्पादकत्वले बढाएको आमदानी ती वस्तुको मालिकहरुमा मात्रै सीमित रहदैन, त्यसको केही हिस्सा समग्र जनसंख्यामा बाँडिन्छ । मुलुकका बासिन्दा सबैले सडक तथा अन्य सार्वजनिक उपयोगिताका सञ्जाल, आफुजस्तै अरु नागरिकको साक्षरता तथा सीप बाट लाभ प्राप्त गर्छन, उत्पादकले बढी दक्ष विधि र औजारमा गरेको लगानीका कारण उपलब्ध भएको राम्रो र सस्तो वस्तु तथा सेवाको लाभ लिन पाउँछन् ।

तर यी लाभ स्थायी हुदैनन् । पुँजी नाशिन सक्छ, चोरी हुन सक्छ, यसको क्षय हुन सक्छ वा खपत हुनसक्छ, पुँजी हिनामिना हुनसक्छ वा सही व्यवस्थापन नहुन सक्छ, नयाँ प्रविधि वा आम उपभोक्ताको रुचिमा आएको परिवर्तनका कारण काम नलाग्ने बन्न सक्छ । पुँजी केही भाग्यमानीहरुको कल्पवृक्ष होइन, यसलाई रचना गर्नुपर्छ, स्याहारनुपर्छ, सम्बर्द्धन गर्नुपर्छ र व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । यो सानो काम होइन ।

अन्त्यमा, पुँजीको सञ्जाल बनाउनुपर्छ । वर्तमान उत्पादन प्रक्रिया लामो र जटिल छ, यसका लागि कच्चा पदार्थ तथा पुर्जाहरु विश्वभरबाट जुटाउनुपर्ने हुन्छ र ती चिजहरु प्रशोधन र गठनका लागि अर्को जटिल र लामो अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रमा निर्भर हुन्छन् । ती उत्पादन प्रक्रियाका लागि आवश्यक पुँजीगत वस्तुलाई प्रत्येक चरणमा ठोस रुपमा परिचालित गर्नुपर्ने हुन्छ ।

त्यसकारण हामीले मुलुक (वा संसार) को पुँजीलाई नियन्त्रणमा राख्न सक्छौं, शून्य लागतमा त्यसको दिशा परिवर्तन गर्न सक्छौं र बढी मूल्यवान नतिजा हात पार्न सक्छौं भन्ने मान्यता राख्यौं भने त्यो ठूलो भूल हुनेछ । सैद्धान्तिक रुपमा यो सम्भव जस्तो देखिन्छ तर यो सम्भव हुदैन किनकी सबैजसो वा अधिकांश पुँजीगत वस्तुको सिर्जना निश्चित उद्देश्यका लागि भएको हुन्छ र यो जटिल अन्तर्राष्ट्रिय उत्पादन सञ्जालको एक हिस्सा हो । यो भनेको एउटा जिगस चित्रलाई भत्काएर फेरि

अर्को तर त्यो भन्दा राम्रो चित्र बनाउँछु भन्ने कल्पना गर्नु जस्तै हो, त्यसो गर्न सकिदैन, चित्रका टुक्राहरु अर्को किसिमले एकअर्कासँग सजिलै मिल्दैनन् र अर्को सुन्दर चित्र बन्ने सम्भावना हुदैन । यदि हामी नयाँ चित्र बनाउन चाहन्छौं भने नयाँ टुक्राहरुको अर्को संयोजन तयार पार्नुपर्छ, यसैगरी नयाँ वस्तु उत्पादनका लागि हामीले भिन्न किसिमको पुँजीगत वस्तु निर्माण गर्नुपर्छ र तीनलाई संगतिपूर्ण उत्पादन संरचनामा भिन्न किसिमले मिलान गर्नुपर्छ । यसलाई राम्ररी गर्न सकिने भनेको लामो, निरन्तरको क्रमिक विकासको प्रक्रियाबाट बजारमा परीक्षण तथा भुल सुधारको माध्यमबाट हो, कुनै योजनाकार, तानाशाह वा विधायकको अस्थिर र राजनीतिक लाभको निर्णयबाट हुदैन ।

६. पुँजीवादलाई केले काम लाग्ने बनाउँछ

हामीले देख्यौं धेरै चिजहरू पुँजीवादका विशिष्ट तत्वहरू होइनन् वा कतिपय अपरिहार्य पनि होइनन् तर तिनीहरू पुँजीवादसँग सामान्यतया जोडिएका छन् र तीनले पुँजीवादको सफलतामा योगदान गरेका छन् । ती भनेको निजी स्वार्थ, निजी सम्पत्ति, शान्ति, नाफा, प्रतिस्पर्धा, विशिष्टिकरण र बजार हुन ।

निजी स्वार्थ, सम्पत्ति, नाफा र प्रोत्साहन

निजी स्वार्थ- पुँजीवाद निजी स्वार्थबाट प्रेरित हुन्छ तर यसले लोभलाई दण्डित गर्छ । यी दुई कुरा नितान्त भिन्न हुन । लोभ भनेको नितान्त आफ्नै हितका लागि मात्रै काम गर्ने हो, अर्काको हित वा भावनाको वास्ता नगर्ने, कहिलेकाँही प्रचलित नियमकानून तथा संहिताहरूको ख्याल नगर्ने हो । यसले आवश्यक होस कि नहोस चिजहरू जम्मा पार्नकै लागि जम्मा पार्ने भन्ने पनि अर्थ दिन्छ । तर पुँजीवादले त्यतिबेला मात्रै काम गर्छ जतिबेला मान्छेहरूले नियमकानूनको पालना गर्छन्, एकअर्कासँग न्यायोचित व्यवहार गर्छन् र आफ्ना वाचा पुरा गर्छन् । भाग्यवश अरु प्रतिस्पर्धी खरिदकर्ता तथा विक्रेताको उपस्थितिका कारण कारोबारमा ठग्न खोज्ने वा भुठ बोल्नेलाई पहिल्याएर उपभोक्ता तथा आपूर्तिकर्ताले एक्लाउन थाल्छन् । उन्नति गर्ने एक मात्र उपाय अर्कालाई के आवश्यक छ त्यो उपलब्ध गराउने हो । अर्काको चासोलाई बेवास्ता गर्नुको साटो पुँजीवादले हामीलाई जिज्ञासु बनाउँछ र तिनीहरूलाई सेवा गर्न प्रोत्साहित गर्छ ।

निजी स्वार्थ अर्कोतर्फ मानवीय गुण हो, योबिना हामी कोही पनि बाँच्न सक्दैनौं । यसलाई कसरी नियन्त्रण गर्ने र आत्मकेन्द्रीत व्यक्तिहरूको वेथितियुक्त समाजको सट्टा एउटा कार्यशील समाज निर्माण तथा सञ्चालनतर्फ यसलाई कसरी डोर्‍याउने भन्ने नैतिक प्रश्न हो । भाग्यवश, पुँजीवादले निजी स्वार्थलाई सबैको हितमा लगाउन सक्छ ।

निजी स्वार्थको अर्थ मान्छेले आफ्नो उद्देश्य, लक्ष्य, सपना, महत्वाकांक्षाको प्रवर्द्धन गर्छन् भन्ने हो, यी कुरा कसैले उनीहरूमाथि थोपरेको हुँदैन । उनीहरूले आफ्नो सपनालाई आफ्नै मात्र हितमा अगाडि बढाएका हुँदैनन् बरु परिवार र उनीहरूले ख्याल गर्ने अरु प्रियजनको हितमा पनि लगाएका हुन्छन् । व्यापारमा जस्तै यदि दुवै पक्षको हित हुने रहेछ भने उनीहरू एकअर्कासँग सहकार्य गर्छन् । उद्देश्य निजी स्वार्थ हुन सक्ला तर यसको

अर्थ अनपेक्षित नतिजा आउनै पर्छ भन्ने हुँदैन । यसविपरित, कारोबारमार्फत हुने सहकार्यले सकारात्मक सामाजिक नतिजा हात पर्छ र यो आम रूपमा हितकारी हुन्छ, यसलाई एड्म स्मिथले उनको 'अदृश्य हात' को माध्यमबाट व्याख्या गरेका छन् ।

निजी सम्पत्ति- निजी सम्पत्ति पुँजीवाद विशिष्ट गुण होइन, तर पुँजीवादले राम्ररी काम गर्न यो आवश्यक हुन्छ । परोक्ष रूपमा निजी सम्पत्तिले नै उद्यमशील, एकअर्कालाई सम्मान गर्ने, इमान्दार तथा भरपर्दा सदस्यहरु भएको समाज निर्माणलाई प्रोत्साहित गर्छ ।

यो जीवनको सामान्य सत्य हो, मान्छेहरु अरुको भन्दा आफ्नो सम्पत्तिको रेखदेख राम्ररी गर्छन । उदाहरणका लागि धेरै मुलुकका अपार्टमेन्टहरुमा भन्दा र अरु साभा भागहरु बेवास्ता गरिएका नराम्रो अवस्थामा हुन्छन जबकि त्यहीँका अपार्टमेन्टहरुलाई त्यसका धनीहरुले बडो सुन्दर बनाएर राखेका हुन्छन् ।

त्यसैगरी मान्छेहरुले आफ्नो निजी सम्पत्तिबाट बढीभन्दा बढी मूल्य निकालिरहेका हुन्छन, यसले उनीहरुलाई समग्र समाजलाई लाभ पुऱ्याइरहेको हुन्छ । पूर्व सोभियत संघ वा माओकालिन चीनका सामूहिक खेतहरुमा भोकमरी व्याप्त भइरहेकै बेला पनि थोरै मात्र उत्पादन हुन्थ्यो भने पुँजीवादी समाजमा निजी सञ्चालनमा रहेका खेतहरुलाई सकेसम्म बढी उत्पादन हुने गरी रेखदेख गरिएको हुन्थ्यो । कसैको पनि स्वामित्वमा नभएको संसारभरीका सागरमा असाध्यै धेरै माछा मारिन्छन भने स्कटल्यान्डका नदीहरुमा निजी सञ्चालकहरुले त्यहाँका साल्मोन माछाहरुलाई कडाइका साथ सुरक्षा प्रदान गरिरहेका छन्, उनीहरु त्यही नदीमा पौडिन्छन अनि खेलका लागि उपलब्ध अवसरमा उनीहरुको जीवन निर्वाह निर्भर छ ।

कुनै सम्पत्तिलाई रक्षा गर्न, हुर्काउन र त्यसबाट अधिकतम मूल्य निकाल्नका लागि मान्छे उक्त सम्पत्तिमाथिको अधिकार बारे ढुक्क हुनुपर्छ । कुनै सम्पत्ति राख्ने, त्यसको परिचालन गर्ने, त्यसबाट के कस्ता प्रतिफल लिन सकिने हो ? त्यसलाई के कसरी अर्कालाई हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ ? भन्ने विषयमा स्पष्ट कानून हुनुपर्छ । जग्गा वा पुँजीगत वस्तुको मात्र होइन अरु उपभोग्य वस्तु तथा सेवा जस्ता सम्पत्तिको किनबेच सम्बन्धी सम्झौताहरु प्रस्ट हुनुपर्छ र तीनको पालना गरिनुपर्छ । चोरी र ठगीलाई अस्विकार गर्नुपर्छ, यसको अर्थ न्याय प्रणाली छ र यदि त्यस्ता घटना भए भने सम्पत्ति फर्काउन सकिन्छ भन्ने हुन्छ । त्यो

अवस्थामा मात्र मान्छेले भविष्यको कारोबारका लागि प्रतिवद्धता जनाउन सक्छन् वा प्रतिफल प्राप्त गर्न धेरै वर्ष लाग्ने जोखिमयुक्त उद्यममा लगानी गर्न खोज्छन् । पुँजीवादले यस्तो संसारमा मात्र काम गर्न सक्छ ।

खासमा अधिकारीहरु पनि सर्वसाधारण जस्तै उही कानूनको मातहतमा हुनुपर्छ । उनीहरुले आफ्नो राजनीतिक तथा कानुनी अधिकारलाई कुनै समूहको हितमा वा कुनै पूर्वनिर्धारित उद्देश्य पूर्ति गर्ने गरी बजारलाई बिगार्ने, बजारलाई पथभ्रष्ट हुने गरी जोखिममा पार्ने र जटिल तर दक्ष पुँजीवादी उत्पादन सञ्जाललाई भत्काउने गरी प्रयोग गर्न हुदैन ।

नाफा- नाफा पनि पुँजीवादको पेवा होइन् । यथार्थमा हामी संलग्न हुने सबै किसिमका गतिविधिबाट नाफा खोज्छौं किनकी वित्तीय लाभ बाहेक अरु धेरै किसिमका नाफाहरु अस्तित्वमा हुन्छन् । जिन्दगीमा हामी जेसुकै गरौं, हामीले लगानी गरेको समय र श्रमभन्दा त्यसबाट बढी लाभ प्राप्त होस भन्ने अपेक्षा गरेका हुन्छौं । पहाड चढेर भव्य दृश्य देखिन्छ र ? कक्षामा बसेर त्यो लामो भाषण सुनेर केही काम लाग्ने कुरा सिकियो त ? यस्ता प्रश्नको जवाफ सकारात्मक आयो भने हामीले नाफा गरेका हुन्छौं ।

व्यापारमा पनि नाफा भनेको केवल वित्तीय लाभ होइन । धेरै मान्छे निश्चित रूपमा पैसा कमाउनकै लागि व्यवसायमा लागेका हुन्छन्, ठूलै धन कमाउँछु भन्ने जरुरी हुदैन बरु आफु र आफ्नो परिवारलाई पुग्ने भए हुन्छ । तथापि यसो गर्दा भन दुखी हुने वा निरन्तर थकित हुनुपर्ने गरी कोही पनि काम गर्न चाहदैन । त्यो नोक्सानी हुनेछ । मान्छेहरुले उनीहरुको आर्थिक जीवनमा उनीहरुको काममा गर्व गर्ने, फुर्सदका अवसरहरु धेरै हुने वा आफुले अरुको हित हुने केही गतिलो काम गरिरहेको छु भन्ने सन्तुष्टी लगायतका फरकफरक गैरवित्तीय नाफा खोजिरहेका हुन्छन् । हामीमध्ये धेरैलाई चिजहरुबाट प्राप्त हुने सन्तुष्टी पैसाभन्दा शायद बढी मूल्यवान हुन्छ ।

पुँजीपति उद्यमीले प्राप्त गर्ने वित्तीय लाभ कामदारको ज्यालाबाट आउँछ भन्ने कुरा प्राय सुनिन्छ, जुन एक प्रकारको शोषण हो । तर कसैलाई पनि काममा नलगाएको उद्यमीले पनि नाफा कमाउन सक्छ, यसले माथिको तर्कलाई खण्डन गर्छ । दोस्रो, कसैलाई पनि निश्चित उद्यमीकोमा काम गर्नुपर्छ भनेर बाध्य पारिएको हुदैन भने शोषणमा परिने काम किन गर्ने ? उनीहरु सजिलै अर्को रोजगारदाताकोमा जान सक्छन् वा आफै

केही काम गर्न सक्छन् । तेस्रो र सबैभन्दा महत्वपूर्ण, यो तर्कले नाफा र मूल्य भनेका सिर्जना गरिने चिज हुन भन्ने विर्सन्छ । मूल्यलाई एउटा भाँडोमा सीमित गरेर राखिएको हुँदा, उद्यमीले त्यही भाँडोबाट कामदारको भाग कम हुने गरी नाफा लिने होइन् । मूल्य हाम्रो सोचमा अवस्थित हुन्छ, कुनै चिजमा होइन् । कसैले एउटा फुलदानीलाई बहुमूल्य ठान्न सक्छ भने अर्कोले त्यसैलाई काम नलाग्ने भाँडो भन्छ । मान्छेले एउटै चिजको फरकफरक मूल्य लगाएका हुन्छन् र यसै आधारमा विनिमय गरेर लाभ प्राप्त गरेको अनुभव गर्न सक्छन् । उद्यमीले कामदारबाट मूल्य चोरेको हुँदा बरु उनीहरूको प्रतिभालाई व्यवस्थापन गरेर नयाँ वस्तु निर्माणमार्फत मूल्य सिर्जना गरेको हुन्छ ।

उद्यमीको नाफा- एउटा उद्यमीले विभिन्न स्रोतहरूबाट नाफा प्राप्त गर्न सक्छ । उदाहरणका लागि मान्छेले चिजहरूलाई लगाउने मोलको फरकलाई आधार बनाई गरिने कारोबारदेखि श्रम, उत्पादन विधि, बजारीकरण तथा वितरणजस्ता उत्पादनका आगतहरूको दक्षतापूर्ण व्यवस्थापनमार्फत उपभोक्ताको मागलाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गरेर उद्यमीले नाफा कमाउन सक्छ । अरुले नदेखेको सम्भावनालाई पहिल्याएर पनि नाफा गर्न सकिन्छ । केही उद्यमीले सम्भावित मागको पहिचान गरेर पनि नाफा कमाएका छन् । उदाहरणका लागि सोनीले वाकम्यान बनाएर, स्टारबक्सले विशेष खालको कफी पसल बनाएर सफल भएका छन् । केही उद्यमीहरूले नयाँ आविष्कार गरेर नाफा कमाएका छन् । एलि ट्विट्नीले कटन जिन र थोमस एडिसनले विद्युतीय चिम बनाएर यस्तो उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । अरुले चलेका प्रविधिमा आधारित भई नयाँ उत्पादन ल्याएर नाफा कमाएका छन् । जेम्स डायसनले भ्याकुम क्लिनर र एप्पलले आइफोन बनाएर यसै गरेका हुन । उद्यमीले उपभोक्तालाई सजिलो हुने उपाय पनि पत्ता लगाउन सक्छन् जसरी एमाजनले अनलाइन सपिडलाई सजिलो बनायो वा पूर्ण रूपमा नयाँ किसिमको बजार र काम गर्ने शैली ल्यायो । यसैगरी उबर, एयरबिएनबी र अरु धेरै एप्सले 'सेयरिड इकानोमी' को विकास गरेका छन् । नियमनमा सुधारले पनि नयाँ किसिमका उद्यमशील अवसर सिर्जना गर्न सक्छ । उदाहरणका लागि अमेरिकामा बेल टेलिफोन कम्पनी र बेलायतमा ब्रिटिस टेलिकमको एकाधिकार तोडिएपछि मोबाइल फोनको सञ्जालमा व्यापक विस्तार भएको थियो ।

निसन्देह, केही मान्छेले सुखद दुर्घटनाबाट, आविष्कार तथा उत्पादन जसले सर्वसाधारणको कल्पनाशीलतालाई पक्रिएको छ त्यसबाट धन कमाएका छन्, तत्काल सफलता हात पारेका छन् । केहीले

कवाडी पसलबाट किनेर ल्याएको चित्रकला पुरानो कुनै सिद्धहस्त कलाकारको भएको पनि फेला पारेका छन् ।

तर यस खालको लाभलाई व्यावसायिक नाफा ठान्नु गलत हो, यो विशुद्ध भाग्यको खेल हो र अयोग्य हो । अधिकांश उद्यमीले कडा मिहिनेत गरेका हुन्छन्, उनीहरूले सफलता हात पार्न, आफ्नो उत्पादनको प्रवर्द्धन गर्न धेरै समय र श्रम लगाएका हुन्छन् । तिनीहरूले असफलता र अस्वीकार बेहोरेका हुन्छन् तर सफल नभइञ्जेल लागिपरेका हुन्छन्, ब्लुम्सबरीले स्वीकार गर्नुअघि १२ वटा प्रकाशकले जे.के. रोलिडको पहिलो *ह्यारि पोर्टर* उपन्यासलाई अस्वीकार गरेका थिए, कसैले पनि यो सफल हुन्छ भन्ने ठूलो अपेक्षा गरेका थिएनन् ।

प्रोत्साहन- उद्यमशील नाफा त्यसैले धेरैजसो वा कहिलेकाँही मात्र भाग्यको खेल हो भन्ने हुँदैन, यो कल्पनाशीलता, प्रतिभा, समय, श्रम, सीप, जोखिमवहन तथा निरन्तरताको लगानी माग गर्ने सक्रिय अभियान हो । यस्ता धेरै अभियान असफल पनि हुन्छन्, तर जुन सफल हुन्छन् तिनले धेरैको जीवनमा सुधार ल्याउँछन् र थप प्रगतिका लागि जग बसाउँछन् ।

यसका लागि उद्यमशीलता र लगानीलाई प्रोत्साहित गर्ने कानुनी, राजनीतिक तथा सामाजिक संस्कृति आवश्यक हुन्छ र यी सबै निर्भर गर्ने व्यक्तिगत गुण महत्वपूर्ण हुन्छ । यी मध्ये प्रमुख शान्तिसुरक्षा तथा विधिको शासन हो, यसबाट उद्यमीले निर्धक्क लगानी गर्न पाउँछ । उनीहरूको काम बिगारिदैन, उनीहरूको सिर्जना अरु कसैले खोस्दैन, न विदेशी सेना खोस्छ, न स्वदेशी अपराधीले खोस्छन्, आफ्नै सरकारले पनि खोस्दैन भन्ने विश्वास उद्यमीमा हुनुपर्छ । उदाहरणका लागि व्यवसाय असफल हुने जोखिम जहिल्यै हुन्छ, यस्तोमा करको दर उच्च भयो भने, नियमनमा कडाइ गरियो भने व्यवसाय गर्नुको जोखिम र लागत भन्नु बढ्छ, यसले उद्यमीलाई सजिलै निरुत्साहित बनाउँछ ।

प्रतिस्पर्धाको प्रक्रिया

पुँजीवादलाई गतिशील बनाउने अर्को तत्व प्रतिस्पर्धा हो । प्रतिस्पर्धामा अगाडि हुन, आफ्ना उपभोक्तालाई अन्त जान नदिन उत्पादकले निरन्तर नवसिर्जना गरिरहनुपर्छ र उनीहरूले उपभोक्ता माझ लैजाने कुरा उत्पादन विधिमा सुधार गरिरहनुपर्छ ।

अर्थशास्त्रका पाठ्यपुस्तकले प्रतिस्पर्धाको यो आयामलाई विरलै व्याख्या गरेका हुन्छन् । ती पुस्तकहरूमा 'पूर्ण प्रतिस्पर्धा' को कुरा गरिएको हुन्छ । त्यो सैद्धान्तिक अवस्थामा सधैं धेरै संख्याका उस्तै क्रेता र बिक्रेताहरूले उस्तै वस्तु किनबेच गरिरहेका हुन्छन् । तर यथार्थमा बिक्रेता र क्रेता सबैजना फरक हुन्छन् । उस्तै वस्तु बिक्री गर्नुको साटो बिक्रेता आफ्नो वस्तुलाई कसरी भिन्दै बनाउने, खरिदकर्तालाई के कुरा फरक दिएर प्रतिस्पर्धीको भन्दा आफ्नोलाई बिक्रीयोग्य बनाउने भन्ने सोचमा हुन्छ ।

दुर्भाग्यवश, 'पूर्ण प्रतिस्पर्धा' को यो अवधारणा यति व्यापक छ, कि पुँजीवादका समर्थकहरू समेत प्रतिस्पर्धाले वास्तवमा कसरी काम गर्छ भन्ने कुरालाई बुझ्न चुकेका छन् । 'पूर्ण' भन्ने पदले अल्मल्याएका कारण पुँजीवादका आलोचक (समर्थकहरू पनि) हरु सरकारले बजारलाई 'पूर्ण' बनाउन हस्तक्षेप गर्नुपर्छ भन्छन् ।

तर वास्तविक बजार कहिल्यै पनि 'पूर्ण' सन्तुलनमा हुदैन, प्रतिस्पर्धा समायोजन, नवप्रवर्तन तथा सुधारजस्ता निरन्तर प्रक्रिया हो । यहि नै हामीलाई प्रतिस्पर्धाले दिने सबैभन्दा ठूलो लाभ हो । जब उद्यमी हाम्रो बदलिंदो आवश्यकतालाई पूर्ति गर्न तल्लिन हुन्छ, तब नयाँ उत्पादन र नयाँ विधिले पुराना कम प्रभावकारी वस्तु र विधिलाई विस्थापित गर्छ । उपभोक्ताहरूले यो प्रक्रियालाई गतिशील बनाउँछन्, कुनै अधिकारीले होइन । कुनै अधिकारीले बजारलाई 'पूर्ण' बनाउने प्रयास गरे भने यो कुनै एउटा अवस्थामा गएर अडिन्छ, तर वास्तविक प्रतिस्पर्धामा उपभोक्ता निर्दयी हुन्छन्, उनीहरू उत्पादकबाट राम्रोभन्दा राम्रो वस्तुको माग गरिरहेका हुन्छन् र उत्पादक त्यो मागलाई पूर्ति गर्न राम्रोभन्दा राम्रो उपायहरू खोजिरहेका हुन्छन् ।

यो प्रक्रियामा केही व्यवसाय टिक्न सक्दैनन् । तर बजारको प्रतिस्पर्धा भनेको कुनै जैवीक प्रतिस्पर्धा होइन, त्यहाँ स्रोतहरूको निश्चित आपूर्ति हुन्छ भन्ने छैन, कसैले त्यो स्रोत प्राप्त गर्छ कि गर्दैन भन्ने कुरा उसको जीवन मरणको सवाल हुदैन । प्रतिस्पर्धाले नै स्रोत सिर्जना र त्यसको कुल मूल्य विस्तार गर्छ । किनभने व्यवसायीहरूले बजारमा दिनदिनै परीक्षण बेहोरेका हुन्छन्, उनीहरूले निरन्तर रूपमा स्रोतहरूलाई कम मूल्य क्षेत्रबाट उच्च मूल्य क्षेत्रतर्फ लैजानुपर्छ । त्यसैले कोही पनि नासिदैन, उनीहरूले केवल फरक ढंगले काम गर्नुपर्छ ।

विशिष्टिकरण र बजार

विशिष्टिकरण र यसका फाइदा- पुँजीगत वस्तु विशिष्टिकृत हुन सक्छन् । धेरैजसो कुनै निश्चित वस्तु वा त्यसको पुर्जा मात्र उत्पादनका लागि प्रयोग गर्न सकिने खालका हुन्छन् । केही त्यस्ता वस्तु हुन्छन जसले हजारौं गुणा छिटो र सस्तो वस्तु उत्पादन गर्न सक्छन् । उदाहरणका लागि तिनीहरूको सहयोगमा खानीबाट फलाम निकालिन्छ, पगालिन्छ, इन्जिनको ढाँचामा ल्याइन्छ र हजारौं मोटरकार बनाइन्छ । यो काम हातैले गर्नेभन्दा धेरै सस्तो र छिटो हुन्छ । यसैगरी सीपहरु पनि विशिष्ट हुन्छन्, सजावटको काम गर्ने, छाना बनाउने, सिसाका भ्यालढोकाको काम गर्ने, विजुली तथा सिकर्मीको काम गर्नेहरुले हाम्रो घर बनाउँछन र त्यसलाई व्यवस्थित गर्ने सेवा प्रदान गर्छन । यो काम हामी आफैले गर्नेभन्दा उनीहरुले बढी राम्ररी र सुरक्षित ढंगले गर्छन । विशेषज्ञ चिकित्सकले हाम्रा स्वास्थ्य समस्याका बारेमा गैर विशेषज्ञ सहकर्मीले भन्दा राम्ररी थाहा पाउन सक्छन् । सामान्य मान्छेले सबै स्वास्थ्य समस्याका बारेमा सबथोक थाहा पाउन सक्दैनन् वा घर कसरी रंग्याउने वा वासिंग मेसिन मर्मत गर्ने भन्ने जान्दैनन् । फेरि सबैजनाले कार बनाउनका लागि आवश्यक पुँजीगत वस्तु पनि राख्न सक्दैनन् । यदि हामी सबैले यसो गर्न थाल्यौं भने त्यो खेर जान्छ । यसको सट्टा हामीले सीप तथा पुँजीगत वस्तुका हिसाबले एकअर्काको विशिष्टिकरणबाट लाभ उठाउन सक्छौं । हाम्रो कार, घडी, कपाल काट्ने लगायत हामीले चाहने अरु धेरै कुराहरु मान्छेको विशिष्टिकरणका कारण सस्तो र राम्रो हुँदै गएका छन् ।

बजार- वास्तवमा विशिष्टिकरणले पुँजीवादलाई उत्पादनशील बनाएको छ र यसले उत्पादित वस्तु तथा सेवा वितरणका लागि सोही अनुरूपको दक्ष प्रणाली माग गर्दछ । यसैकारण पुँजीवाद संगसंगै बजार पनि विकास भएको हो । हाम्रो उत्पादनबाट पैदा भएको ठूलो बचतलाई व्यापार गर्न सकिने सुविधा बजारले उपलब्ध गराउँछ, संगसंगै अरु मान्छेहरुको उत्पादकत्वको फलबाट पनि हामी लाभान्वित हुन्छौं ।

भिन्न मान्छेले एउटै वस्तु तथा सेवालार्ई फरक मूल्य लगाउने भएकाले बजार विनिमय सम्भव हुन्छ । आकार र तौलजस्तो वस्तुगत गुण मूल्यमा हुँदैन- मूल्य हेर्नेको सोचमा अवस्थित हुन्छ । हामीले मुद्रामार्फत वा प्रत्यक्ष रुपमा बढी मूल्यवान ठानेको वस्तु लिएर कम मूल्यवान ठानेको वस्तु दिँदा आफुले आफुलाई पहिलेभन्दा राम्रो अवस्थामा भएको पाउँछौं, हामीसँग कारोबार गर्ने अर्को मान्छेले पनि त्यस्तै ठहर गरेको हुन्छ । यसरी हाम्रो कारोबारबाट कुनै नयाँ वस्तु सिर्जना भएको हुँदैन तर कुल मूल्य बढेको हुन्छ ।

पुँजीवादको विशाल उत्पादकत्वका सन्दर्भमा यो अभूँ महत्वपूर्ण हुन्छ । उदाहरणका लागि जोत्न, बिऊ छर्न र बाली उतार्नका लागि ठूलो यन्त्र प्रयोग गर्ने एउटा अन्न उत्पादक किसानले आफ्नो उत्पादनको अत्यन्तै सानो अंश मात्र खपत गर्न सक्छ, उसका लागि उसले उत्पादन गरेको गहुँ वा जौ उसले बजारमा गएर विनिमय गर्न सक्ने परिमाणमा मात्र मूल्यवान हुन्छ । ठिक यस्तै अवस्था दिनदिनै चक्र घुमाएर सयौं कप, बटुको आदि भाडा बनाउनेको पनि हुन्छ । यसैगरी मोटर बनाउने, जुत्ता बनाउने, सिद्धहस्त पानीरंग चित्रकार वा रेस्टुरेन्ट सञ्चालकको हकमा पनि यहि लागु हुन्छ । तर बजारले सबै किसिमका वस्तुका लागि ती वस्तुलाई धेरै मूल्यवान ठहर्‍याउने ग्राहक जुटाइदिन्छ ।

विनिमय प्राचीन कालदेखि चलिआएको भए पनि बजार विकसित तथा संगठित हुँदै जाँदा त्यहाँ विनिमय हुने वस्तुहरूको दरभाउ (मूल्य) बढी जानकारीमा आउने तथा अनुमानयोग्य हुन थाल्छ । यसले पनि सबैलाई लाभ पुर्‍याउँछ, किनभने यसले हाम्रो स्रोतहरूलाई कता लगानी गर्‍यो भन्ने अधिकतम प्रतिफल पाउन सकिन्छ भन्ने हामीलाई संकेत गरेको हुन्छ । यसले उत्पादकहरूलाई पनि उनीहरूका उत्पादनले कहाँ बढी मूल्य पाउन सक्छ भन्ने कुरामा मद्दत पुर्‍याउँछ । उदाहरणका लागि इन्टरनेट चल्ने फोनका कारण संसारको सुदुर भागमा रहेका साना किसानले पनि अन्तर्राष्ट्रिय खाद्य बजारमा के मूल्य चलिरहेको छ, थोक विक्रेताले आफुलाई उचित मूल्य दिइरहेको छ कि छैन भन्ने थाहा पाउन सक्छन् । अझ भविष्यको बजार (डेरिभेटिभ्स) लाई हेरेर उनीहरूले के लगाउने, कहिले त्यसलाई बजारमा पुर्‍याएर अधिकतम लाभ उठाउने भन्ने निर्णय गर्न सक्छन् ।

बजारलाई नियम र विधानले नियमन गरेको हुन्छ, तर प्रायः उपभोक्ताको बदलिदो मागसँग समायोजन हुँदै जाने खालका हुन्छन् । बजारले 'सेयरिड इकोनोमी एप्स' जस्ता नयाँ उत्पादन र विधिहरूलाई बेहोर्नुपर्ने हुन्छ । सबै खालका नवप्रवर्तनहरूले बजार नियमकलाई चुनौती दिन्छन्, नयाँ उत्पादन सुरक्षित छ कि छैन, यसको कारोबार हुन दिने किन नदिने भन्ने जायज चासो रहने भए पनि प्रायः प्रतिस्पर्धासँग डराउने साबिकका व्यापारीले नयाँलाई आउन नदिने अभियान चलाएका हुन्छन् । खासगरी आपूर्तिकर्तालाई अनलाइनबाटै तत्कालै र सजिलै मूल्यांकन गर्न सकिने भएकाले बजारलाई खुला राख्दा नै फाइदा हुन्छ । नवप्रवर्तनलाई ठाउँ दियो भने मात्र हामीले प्रगति गर्न सक्छौं ।

पुँजीवाद र राज्य

पुँजीवादका समर्थकहरु राज्यले पुँजीगत वस्तु स्वामित्वमा लिने वा प्रयोगमा ल्याउने गर्नु हुँदैन भन्छन् । उनीहरुका अनुसार राजनीतिकर्मी र सरकारी अधिकारीहरु उपभोक्ताको वृहत आवश्यकताभन्दा प्रायः आफ्ना संकुचित चासोहरुबाट निर्देशित हुन्छन् भन्ने तर्क गर्छन् । कमितीमा पनि राज्यले व्यक्तिगत अधिकार, न्याय तथा गैरदोहनकारी सहकार्यजस्ता पुँजीवादले काम गर्न सक्ने सिद्धान्तहरुको रक्षा गर्नुपर्छ । यसो गर्नका लागि राज्यसँग प्रहरी , सेना, अदालत तथा कारागारजस्ता आफ्नै दोहनकारी शक्ति हुनुपर्छ । तर सबै किसिमका शक्तिले भ्रष्ट बनाउँछ र निजी चासोको शिकार बन्छ, त्यसैले सरकारको शक्तिलाई सीमित बनाउनु पर्छ ।

व्यक्तिले धेरैजसो कुराहरु आफै निर्णय गर्न सक्ने तर सुरक्षा, नयाँ विमानस्थल, सडक जस्ता सामूहिक परियोजनाका सन्दर्भमा निर्णयका लागि प्रजातान्त्रिक बाटो उचित हुने तर्क पुँजीवादका समर्थकहरु गर्छन् । उनीहरु प्रजातन्त्रलाई राज्यको दोहनकारी शक्ति हत्याउन खोज्नेलाई नियन्त्रण गर्ने र आवश्यक परेको बेला हटाउन सक्ने शान्तिपूर्ण मार्ग हो भन्छन् ।

तर प्रजातन्त्रलाई कार्यशील बनाउनका लागि पनि सीमा निर्धारण हुनुपर्छ । सबै कुरामा निर्णय गर्नका लागि यो उचित प्रणाली होइन । हामीले अरु तरिकाले गर्न सक्ने निर्णयहरुमा पनि यसले राजनीतिलाई ल्याएर मिसाउने काम गर्छ । फेरि प्रजातन्त्रको अर्थ बहुमतको ५१ प्रतिशतले अल्पमतमा रहेको ४९ प्रतिशतका जीवनको हरेक पक्षमा निर्णय गर्न सक्छ, भन्ने पनि होइन, प्रजातन्त्रका लागि सहिष्णुता र आत्म नियन्त्रणको संस्कृति पनि आवश्यक हुन्छ । नागरिक र राजनीतिकर्मी दुवैले यी सीमाहरुलाई बुझेको हुनुपर्छ । तर प्रजातन्त्रका बारेमा उनीहरु यति धेरै गौरवान्वित हुन्छन् कि सबै कुरा प्रजातान्त्रिक तवरबाटै निर्णय हुनुपर्छ भन्छन् । दुर्भाग्यवश यसको अर्थ धेरै कुराहरु राजनीतिक तवरबाट निर्णय गर्नुपर्छ भन्ने हुन जान्छ- यसले तनाव तथा द्वन्द्व निम्त्याउँछ, अनि हामी सबैलाई बहुमतबाट शोषित हुन बाध्य बनाउँछ । संविधानले प्रजातन्त्रलाई राम्ररी काम गर्न र अल्पसंख्यकको रक्षा गर्ने विषयमा केन्द्रीत हुन सहयोग पुऱ्याउन सक्छ । यस्तो प्राप्तिका लागि संविधान सर्वमान्य र तुलनात्मक रुपमा स्थायी हुनुपर्छ र संशोधनका लागि प्रचण्ड बहुमत आवश्यक हुनुपर्छ । तर कुनैपनि दस्तावेजले व्यक्तिगत अधिकार र पुँजीवादलाई कार्यशील बनाउने संस्थाहरुको ग्यारेन्टी गर्ने र त्यसको रक्षा गर्ने काम गर्दैन । केवल आत्मा, सोच, नैतिकता, संस्कृति र सहिष्णुताले मात्र त्यसलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

७. पुँजीवादको नैतिक आयाम

समाजवादी तथा पुँजीवादी नैतिक दृष्टि

सन २०१४ को पुस्तक *हवाई नट क्यापिटालिज्म?* मा अमेरिकी राजनीतिशास्त्री जेसन बेनान (१९७९-) ले समाजवादी र पुँजीवादी नैतिकताको भेद प्रस्तुत गरेका छन् ।

उनका अनुसार असल समाजवादी समाजको अवधारणा सर्वपरिचित छ । एउटा परिवार पिकनिक मनाउन जाँदा सबै जनाले सदाचारी व्यवहार देखाउँछन्, एउटा साभा उद्देश्यका लागि सामूहिक भावनाले काम गर्छन्, आफ्नो मात्रै होइन अरुको पनि ध्यान राख्छन् । पुँजीवादले कहिल्यै पनि त्यस्तो सामञ्जस्यपूर्ण सहकार्य प्राप्त गर्न सक्दैन किनभने यो व्यक्तिगत स्वार्थ तथा लोभजस्ता दोषहरुबाट निर्मित भएको हुन्छ । हामी पुँजीवादलाई केवल यसकारणले सहन्छौं कि समाजवादका लागि योग्य हुने गरी हामी असल भइसकेका छैनौं, स्वार्थ त्याग गर्ने र सबैको कल्याणका लागि बाँच्ने नैतिक बलको अभाव हामीसँग छ ।

तर बेनान भन्छन्, पुँजीवादका बारेमा पनि यत्तिकै बलियो कुरा गर्न सकिन्छ । यो समानुपातिकताका आधारमा आपसी सहयोगमा उभिएको हुन्छ । यसले बलप्रयोग र शोषणलाई अस्वीकार गर्छ ।

यसले अर्काको हित गर्नेलाई पुरस्कृत गर्छ, यसबाट विश्वास र सहकार्य विकसित हुन्छ । यसले मान्छेहरुलाई स्वतन्त्र र शान्तिपूर्वक आफ्नो उद्देश्य पूर्ति गर्न दिन्छ, उनीहरुलाई सत्तामा भएकाहरुले छाड्नेको एकल उद्देश्य प्राप्त गर्न बाध्य पारिने काम हुदैन ।

यसैगरी विवधताले एकअर्काप्रतिको सहिष्णुता प्रवर्द्धन गर्छ, उनीहरुका विविध महत्वाकांक्षा र जीवनशैलीलाई सम्मान गर्छ, अरुलाई कुनै आर्थिक मेसिनको एक पुर्जाका रुपमा भन्दा पनि एक

व्यक्तिका रूपमा व्यवहार गर्छ । यस्ता मानवीय व्यवहार चर्चहरु, परोपकारी संस्था, नागरिक समाजको स्वयंसेवी संस्थाहरु मार्फत व्यक्त हुन्छन्-पुँजीवादी समाजले सिर्जना गर्ने थप सम्पत्तिका कारण उनीहरु यसो गर्न बढी सक्षम हुन्छन् ।

यस्तो पुँजीवादी दृष्टिकोण बढी यथार्थपरक पनि हुन्छ । पुँजीवादी सिद्धान्तले पूरै विश्वका लागि काम गर्न सक्छ, एउटा सानो समूहमा मात्र होइन, पारिवारिक पिकनिकको समाजवादी ढाँचा भने बाहिरका मान्छे प्रवेश गर्न थालेपछि भत्किन्छ । अनि हाम्रो नैतिक कमजोरीलाई दोष दिनुको तुक हुदैन । पुँजीवादले हामीलाई परहितकारी सन्त बन्नु पर्छ भन्दैन बरु हाम्रो नैसर्गिक निजी स्वार्थलाई सामाजिक लाभमा रूपान्तरण गर्छ । प्रतिभा, ध्यानदृष्टि, ऊर्जा तथा उत्पादनशील संगठनलाई पुरस्कृत गरेर यसले हामीलाई स्वचालित रूपमा नवप्रवर्तन, आविष्कार र अर्काको सेवा गर्ने कार्यतर्फ डोर्‍याउँछ ।

पुँजीवादले मूल्य सिर्जना गर्छ र सम्पत्ति फैलाउँछ

मूल्य तथा सम्पत्ति सिर्जना गर्ने र त्यसलाई फैलाउन सक्ने पुँजीवादको एक अर्को नैतिक गुण हो । पुँजीवादले मान्छेलाई अर्काको चाहना पत्ता लगाउन र त्यसको पूर्ति गर्न प्रोत्साहित गर्छ । उच्च उत्पादनशील पुँजीगत वस्तुहरुको प्रयोग मार्फत यसले हामीलाई धेरै मान्छेको आवश्यकता पूर्ति गर्न सक्षम बनाउँछ, थोरै मान्छेको होइन ।

यो आश्चर्यको विषय होइन, पुँजीवादको विकासले मान्छेको आमदानी र सम्पत्तिमा उल्लेख्य वृद्धि भएको छ । मानव इतिहासको लामो समयसम्म औसत आमदानी जीवन निर्वाहको तहमा थियो, आधुनिक हिसाबमा भन्दा दैनिक १ देखि ३ अमेरिकी डलरको बीचमा । तर १८०० को वरिपरि अचानक तीव्र गतिमा आमदानी उकालो लाग्न थाल्यो र यो आकासिने क्रमले अहिले पनि निरन्तरता पाइरहेको छ । गरिबहरु खासमा लाभान्वित भएका छन्- विश्व बैंकका अनुसार १९९० मा ४० प्रतिशत जनसंख्या प्रतिदिन १.९० डलरमा बाँचेको हुन्थ्यो, अहिले त्यो अनुपात १० प्रतिशतमा झरेको छ । पछिल्लो ३५ सय वर्षमा भन्दा पछिल्लो ३५ वर्षमा गरिबीमा धेरै कटौती भएको छ ।

मान्छेलाई आफ्ना आवश्यकता र चाहनाका धेरैभन्दा धेरै वस्तु ग्रहण गर्न सक्ने क्षमता पुँजीवादले दिएको छ भने पहिलेभन्दा अझ राम्रा वस्तु राख्न सक्ने बनाएको छ । प्रतिस्पर्धाले उत्पादकलाई नवप्रवर्तन गर्न, मूल्य घटाउन र गुणस्तर बढाउन प्रेरित गर्छ । परिणामस्वरूप खाना, आवास, लुगाकपडा तथा इन्धनजस्ता आधारभूत आवश्यकताका वस्तु पहिलेभन्दा हाल सस्तो र गुणस्तरीय भएका छन् । सन १८०० मा संसारमै केही मान्छेले मात्रै ताजा मासु खान पाउँथे, अहिले पुँजीवादी मुलुकका सबैले खान पाउँछन् । बेलायतका राजनीतिक तथा प्राकृतिक विज्ञानका ज्ञाता म्याट रिड्ली (१९५८-) को २०११ को पुस्तक *द रासनल अप्टिमिस्ट*मा उल्लेख भएअनुसार सन १८०० मा एक घण्टाको मैनबत्तीको उज्यालोका लागि ६ घण्टाको श्रम लागत पर्थ्यो । १८८० मा आइपुग्दा उत्तिकै समयका लागि मटितेलको बत्तीको प्रकाशलाई १५ मिनटको श्रम लागत पर्थ्यो । अहिले, एलइडीका लागि आधा सेकेन्ड पर्याप्त हुन्छ । प्रकाशका आधारमा हामी सन १८०० भन्दा ४३,२०० गुणा बढी राम्रो अवस्थामा छौं ।

सम्पत्तिमा भएको यस्तो विशाल वृद्धिले मान्छे पहिलेभन्दा बढी स्वस्थ, अग्ला, दीर्घजीवी भएका छन् । हामीले मान्दै आएको प्रविधिको लहरले मात्रै यसको पूर्ण व्याख्या गर्न सक्दैन । यी सबै प्राविधिक विकासलाई पुँजीवादको प्रोत्साहनले नभई के ले अगाडि बढाएको हो त ? किन यो अचानक 'ग्रेट इनरिचमेन्ट' को कुरा भयो ? किन पश्चिम जर्मनहरु मर्सिडिज र बिएमडब्लुजस्ता विलासी कारहरु चढिरहेका बेला पूर्वी जर्मनहरु भर पर्न नसकिने, अप्ठेरो र धेरै प्रदुषण गर्ने त्रावान्त र युगो पाउनका लागि संघर्ष गरिहेका हुन्थे ?

राम्रो प्रविधिले निश्चित रूपमा हाम्रो जीवनस्तरमा सुधार ल्याउँछ तर पुँजीवाद नै हो जसले ती कुराहरुको विकास गर्न प्रोत्साहित गर्छ । त्यसका लागि सम्पत्ति अधिकार अपरिहार्य हुन्छ, यसले मान्छेलाई भविष्यमा उपलब्ध हुने प्रतिफल भोग गर्न पाइन्छ भनेर अनुसन्धान गर्ने, आविष्कार तथा विकास गर्ने आत्मविश्वास र साधन उपलब्ध गराउँछ । ती नयाँ प्रविधि र उत्पादनहरु दक्ष पुँजीवादी उत्पादन तथा बजार वितरण प्रणालीमार्फत टाढाटाढा सम्म तीब्र गतिमा फैलिन्छन् ।

खासगरी चीन, भारत, पूर्वी युरोप र अरु मुलुकहरु अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार तथा पुँजीवादी सिद्धान्तमा खुलेपछि नै सन १९८० दशकदेखि संसारको गरिबीमा तीब्र गिरावट आएको थियो । दोस्रो विश्वयुद्धका बेला सिंगापुर, हङकङ, ताइवान, जापान र दक्षिण कोरिया संसारकै गरिब मुलुकमध्येमा पर्ने तर केही दशकको व्यापार तथा पुँजीवादले ती मुलुकलाई संसारकै धनी बनाइदियो, उनीहरुका छिमेकी उत्तर कोरिया, कम्बोडिया र लाओस अथवा मलेसिया र चीनले नै त्यसो गर्न सकेनन् । यद्यपि मलेसिया र चीनले पछिल्लो समय पछ्याइरहेका छन् । व्यापार र पुँजीवादबाट सबैभन्दा बढी लाभ प्राप्त गर्ने गरिबहरु नै हुन भनेर यी उदाहरणहरुले भन्छन् । अत्यन्त गरिबका लागि प्रतिदिन थप एक डलर भनेको जीवन र मृत्युबीचको फरक जत्तिकै कुरा हो ।

सम्पत्ति अधिकारको मानवीय लाभ

सम्पत्ति अधिकारले मान्छेलाई स्रोत प्रयोग गर्ने अधिकार मात्रै दिँदैन । यसले तिनीहरुलाई स्रोतहरुको रक्षा गर्ने, विकास गर्ने र वृद्धि गर्ने प्रेरणा दिन्छ । निजी सम्पत्ति सामूहिक सम्पत्ति वा कसैको पनि स्वामित्वमा नभएको सम्पत्ति भन्दा राम्ररी हेरचाह हुन्छ, उत्पादनशील ढंगले प्रयोग हुन्छ । यसको ज्वलन्त उदाहरण सोभियत संघ र माओकालिन चीनमा सामूहिक खेतीको दुखद असफलता हो जसले भोकमरी र अभावमात्र उत्पादन गरेको थियो । कसैको पनि स्वामित्वमा नहुने समुन्द्रमा अधिक मात्रामा माछा मारिने कुरा अर्को उदाहरण हो । आइसल्यान्ड र न्युजिल्यान्डले मात्र माछा मार्ने जहाजलाई प्रभावकारी रूपमा कोटा प्रदान गरेर माछाको राम्ररी संरक्षण गरिरहेका छन् ।

सम्पत्ति अधिकारले मात्र मान्छेलाई उनीहरुले चाहेजस्तै गरी विकसित हुन र अभिव्यक्त हुन दिन्छ । राज्यसहित अरुबाट हुन सक्ने अतिक्रमणबाट जोगाउने गरी सम्पत्तिले आश्रय प्रदान गर्छ । एंग्लो-अस्ट्रियाली राजनीतिक तथा अर्थशास्त्री एफ. ए. हायक (१८९९-१९९२) ले उनको १९४४ को पुस्तक *द रोड टु सर्फर्डम*मा औल्याएका छन्- यदि शत्रुवत व्यवहार गर्ने सरकारले सभा हल, कागजको आपूर्ति तथा मिडियालाई आफ्नो अधिनमा राख्यो भने मान्छेले आफ्नो फरक राजनीतिक विचार राख्न वा छलफल गर्नका लागि स्थान पाउदैनन् ।

सम्पत्तिले हामी भित्रको स्वभावलाई सन्तुष्ट पार्छ । हामीसँग भएका चिजविजहरु हाम्रो स्वभावका प्रकट रूप हुन । तीनीहरु हामी केटाकेटी हुँदा जम्मा पारेका चिज हुन सक्छन् वा हामीलाई प्रिय मित्रहरुले दिएका हुन सक्छन् वा हामी कतै गएका बेलाको वा कुनै घटनाको चिनोहरु हुन सक्छन् । ती चिजहरु (कार वा वासिंग मेसिन) ले हामीलाई केही लाभ, सुविधा र स्वतन्त्रता दिन्छन् । ती चिजहरुलाई केवल राख्दा, जगेर्ना गर्दा, व्यवस्थापन गर्दा, सुरक्षा गर्दा वा विकसित गर्दा हामीलाई आनन्द आउने पनि हुन्छ । जस्तोकी कतिपय मान्छेहरु यो घर मेरो हो भन्छन्, उद्यमीहरु यो उद्यम मेरो हो भन्दा गर्व गर्छन् ।

केही पुँजीवादविरोधीहरु स्रोतहरु कसैको स्वामित्वमा राख्नेभन्दा साझा गरिनुपर्छ भन्ने तर्क गर्छन् । तर मूल्यवान स्रोतहरु बाँडनका लागि तयारी अवस्थामा हुनेगरी स्वतः अस्तित्वमा आएका हुँदैनन्, तीनीहरु लाई अस्तित्वमा ल्याउनुपर्छ । एउटा मरुस्थलमा खेतीपाती गर्न वा तेल खानी छ भन्ने सम्भावना पहिल्याएर कसैले गएर उत्खनन नगरेसम्म वा केही नबनाएसम्म त्यो त्यत्तिकै रहन्छ । कसैको ज्ञान र श्रम लगानी भएको स्रोतहरुलाई बलपूर्वक बाँड्न लगाउनु अन्याय मात्र होइन प्रत्युत्पादक पनि हुन्छ-कुनै लाभ हुँदैन भने किन कोही मान्छेले स्रोत सिर्जना गर्ने पहल गर्छ ? उनीहरु पनि निष्क्रिय बसिरहन सक्छन् र अरुको मिहिनेतबाट भागबण्डा पाइने पर्खाइमा हुन्छन् ।

समानता र समृद्धि

पुँजीवादी समाजको सम्पत्ति र आय सम्बन्धी कथित असमानता र त्यस्तो असमानताले पूनर्वितरणलाई किन उचित ठहर्‍याउँछ भन्ने बारेमा धेरै कुराहरु लेखिएका छन् । तर तथ्यहरुले ती तर्कलाई समर्थन गर्दैनन् । असमानताका आँकडाहरु गणना गर्दा प्रायः कर अधिको आम्दानी र सामाजिक सुरक्षाको हिसाब गरिन्छ । तर उच्च आम्दानी हुनेको कर घटाउने र न्यून आम्दानी हुनेले प्राप्त गर्ने बेरोजगारी भत्ता, विरामी खर्च, अवकाश खर्च आदिलाई जोड्ने हो भने आय वितरण समाजवादी र पुँजीवादी समाजमा खासै भिन्न देखिँदैन । राज्यले गरिबतम जनसंख्यालाई उपलब्ध गराउने स्वास्थ्य तथा शिक्षा लगायतका सार्वजनिक सेवालाई पनि समावेश गर्ने हो भने भिन्नता अझ कम हुन्छ । यसवाहेक आँकडाहरुले सम्भावित गतिशील असरहरुलाई बेवास्ता गर्छन् । एउटा वार्षिक सर्वेक्षणका आधारमा के निष्कर्ष निकालिन्छ भने संसारकै सबैभन्दा गरिब युवा अमेरिकीहरु

हुन जसले आइभी लिंग कलेजबाट दिक्षान्त गरेका छन्- ठूलो शैक्षिक ऋणले उनीहरूको 'धन ऋणात्मक' छ तर तिनै विद्यार्थीहरू जोसँग प्रतिष्ठित योग्यता छ उनीहरू भोलि गएर संसारकै सबैभन्दा धनीमध्येमा पर्ने छन् ।

असमानता विनिमयको स्वाभाविक परिणाम हो । जब हजारौं मान्छेहरूले साँगितिक कार्यक्रमका लागि केही डलर तिर्छन भने कार्यक्रम पश्चात ती लोकप्रिय गायकको हातमा धेरै डलर हुन्छ, स्रोताहरूको हातमा कम । यहाँ असमानता रोक्ने एउटै मात्र उपाय भनेको प्रत्येक कार्यक्रम पश्चात गायकको हातमा भएको पैसा खोसेर पुनर्वितरण गर्ने हो । आर्थिक समानताका लागि निरन्तर पुनर्वितरण आवश्यक हुन्छ- त्यस्तो अवस्थामा यहाँ गायकलाई जस्तै कसैलाई पनि आफ्नो प्रस्तुती जारी राख्ने प्रेरणा हुदैन ।

यसको अर्थ सबैलाई कारोबारबाट प्राप्त हुने गैरआर्थिक लाभबाट वञ्चित बनाइन्छ भन्ने हो । दुवै पक्षले लाभ देखेनन भने कुनै पनि कारोबार हुदैन, साँगितिक कार्यक्रममा जानेहरू साँभ्रमा थोरै डलरले गरिब होलान तर बदलामा उनीहरूले मन पराएको गायकलाई सुनेर हर्ष र आनन्द पाएका हुन्छन् । यो गैरआर्थिक मूल्यलाई उनीहरूबाट लिएर अरु कसैलाई पुनर्वितरण गर्न सकिदैन । मूल्यवान चिजहरूलाई समान बनाउने नाममा वित्तीय स्रोतहरूको पुनर्वितरणले अधकल्चो काम गर्छ ।

समानतालाई परिभाषित गर्ने समस्या

पूँजीवादमा आर्थिक असमानता भनेको हामीले कसैलाई कति राम्ररी सेवा दिन सकेका छौं कि छैनौं भन्ने कुराको प्रतिबिम्ब हो । आर्थिक पुरस्कार अर्कालाई सेवा गरेपछि मात्रै प्राप्त हुन्छ, यसले हाम्रो सेवाको लागि मान्छेहरू तिन तत्पर छन् कि छैनन भन्ने देखाउँछ । हामीले अरुलाई प्रदान गर्ने सेवाको मूल्यांकन गर्न कुनै बोर्ड वा समिति चाहिदैन, त्यसले पुरस्कार आकार निर्धारण गर्न पर्दैन, हाम्रा सेवाग्राही स्वयंले त्यो काम गर्छन ।

वास्तवमा राज्यका कुनै समितिले त्यस्तो पुरस्कारका बारेमा विवेकसम्मत निर्णय गर्दैन । के आधारमा उनीहरूले एउटा गायक, खेलाडी, गोताखोर, शिक्षक वा नर्सले समाजलाई प्रदान गरेको

मूल्यको हिसाब गर्छन ? तिनीहरूले प्रदान गरेको मूल्यको बदलामा कति भुक्तानी गर्नुपर्छ भन्ने निर्णय समितिले कसरी गर्ला ? उनीहरूले सबैलाई समान रूपमा भुक्तानी गर्ने भन्ने सजिलो निर्णय गरे भने पनि त्यसबाट न्याय र समानता प्राप्त हुदैन । किनकी कुनै काममा जोखिम बढी हुन्छ, अर्को सुरक्षित हुन्छ, केही काम रमाइलो र विविधतायुक्त हुन्छ, अर्को भर्कोलाग्दो र उराठलाग्दो हुन्छ, केही सजिला हुन्छन केही असाध्यै ध्यान दिनुपर्ने खालका हुन्छन, केही कार्यस्थलहरु रमाइला र सुविधायुक्त हुन्छ अर्को हुदैन । समान ज्यालाले यो मनोवैज्ञानिक आम्दानीमा रहेको भिन्नतालाई समान बनाउन सक्दैन । तर पुँजीवादमा श्रम बजारको प्रतिस्पर्धाले स्वतः यस्तो काम गर्छ । उदाहरणका लागि जोखिमपूर्ण काम, उराठलाग्दो वा उच्च सीप चाहिने कामका लागि मान्छेले बढी भुक्तानी माग्छन् ।

त्यसैले पुँजीवादका समर्थकहरुका लागि आर्थिक पुनर्वितरण विवेकसम्मत कुरा होइन किनभने मूल्य र पारितोषिक निर्धारण गर्ने वस्तुगत आधार हुदैन, यो आग्रही हुन्छ किनभने यसमा गैरआर्थिक तत्वहरुलाई विचार गरिदैन । यो अनावश्यक पनि छ किनभने बजारले यो काम स्वतः राम्ररी र छिटो गर्छ । उनीहरु पुनर्वितरणलाई अनैतिक पनि हो भन्छन् । मान्छेले आफ्नो प्रतिभा र कडा मिहिनेतले प्राप्त गरेको पारितोषिकमाथि उसको पूर्ण अधिकार हुनुपर्छ । समानताका नाममा हामीले धनी मानिएकाहरु बाट पैसा चोर्ने छुट कसैलाई दिदैनौं । सरकारलाई यस्तो छुट किन दिने-खासगरी कुनै तार्किक आधार बिना सरकारी अधिकारीको लहडमा यस्ता निर्णयहरु आउन सक्ने अवस्थामा ।

हामी वास्तवमै गरिबहरुलाई मद्दत गर्न चाहन्छौं भने पुँजीवाद सबैभन्दा उपयुक्त विधि हो । वर्तमान विश्व व्यापारमा संलग्न अर्थतन्त्रमा धनी होइन गरिबहरु छिटो धनी भइरहेका छन्, यसले गरिबलाई ठूलो फरक पारेको छ । यसबाहेक पुँजीले सबैलाई धनी बनाउँछ, जसले धारण गर्न पुगेको छ उसलाई मात्र होइन । उत्पादकत्व बढाएर यसले हामी सबैलाई आवश्यक र चाहनाका वस्तु उपलब्ध गराउँछ । यसले हामीलाई थोरै काम गरेर धेरै सिर्जना गर्न सक्ने बनाउँछ, त्यो पनि सजिलो वातावरणमा । पुँजीवादी समाजका नागरिक धनी हुने भएकाले उनीहरु परोपकारी कार्यमा लाग्ने सम्भावना बढी हुन्छ, उनीहरु परोपकारी कार्यमा बढी पैसा पठाउन सक्छन् । परोपकारी

सहयोगविना पनि पुँजीवादी समाजका गरिबहरुको अवस्था समाजवादी मुलुकका गरिबको भन्दा धेरै (आयका आधारमा दस गुणा बढी) राम्रो हुन्छ ।

पुँजीवादले मानवीय सम्बन्धमा सुधार ल्याउँछ

अमेरिकी राजनीतिक चिन्तक आणन रान्ड (१९०५-८२) ले पुँजीवादलाई कायम गर्न कुनै पनि बलको प्रयोग गर्नु नपर्ने भएकोले यो एक मात्रै नैतिक सामाजिक प्रणाली हो भन्ने तर्क गरेकी थिइन् । यसले स्वेच्छिक विनिमयमार्फत काम गर्छ । कसैलाई कसैसँग कारोबार गर्न बाध्य पारिदैन । मान्छेलाई कारोबारमा आउनका लागि प्रोत्साहित गर्न एकअर्काप्रतिको सम्मान र विश्वास आवश्यक हुन्छ- यसको गरिबहरु माझ ठूलो मूल्य हुन्छ ।

पुँजीवादले विभेदलाई पनि हटाउँछ । यसका लागि कुनै नियमकानुन चाहिदैन । कुनै निश्चित जाती, लिंग, संस्कृति, धर्मका कर्मचारी लिन नमान्ने वा ती समूहका मान्छेहरुलाई सामान बिक्री नगर्ने, वा कुनै चिज भाडामा दिन नमान्ने व्यवसायीहरुलाई त्यस्तो विभेद नगर्ने प्रतिस्पर्धीले पछाडि पार्छन् । नियमनहरु प्रायः अल्पसंख्यकको पक्षमा हुँदैनन् । उदाहरणका लागि न्यूनतम ज्यालाको नियमले मान्छेलाई रोजगारी दिने कुरालाई महँगो बनाउँछ, रोजगारदाता सीप नभएका नयाँ युवा वा स्थानीय भाषा तथा संस्कृतिका बारेमा राम्रो जानकारी नभएका आप्रवासीलाई काममा राख्ने वा उनीहरुलाई तालिम दिने कुरामा अनिच्छुक हुन्छन्, नियमले जसलाई सहयोग गर्न खोजेको हो उसकै हानि भइरहेको हुन्छ ।

चाखलाग्दो कुरा, पुँजीवादको सम्बन्ध महिलाको उच्च साक्षरता दरसँग जोडिएको छ जुन पारिवारिक स्वास्थ्य, शिक्षा तथा समृद्धिको महत्वपूर्ण निर्धारक हो । पुनर्जागरण कालदेखि व्यापारमा भएको वृद्धिसँगै महिला साक्षरता बढ्न थालेको हो । धेरैजसो व्यापारी पुरुष हुन्थे, श्रीमानहरु वस्तु बिक्री गर्न समुन्द्री यात्रामा निस्किएका बेला घरमा व्यापार सम्हाल्ने उनीहरुका श्रीमती हुन्थे, त्यसैले महिला शिक्षा, हिसाबकिताब महत्वपूर्ण हुन्थ्यो, पुँजीवादी समाजमा त्यो अद्यापि छुट्टैछ ।

तुलना समानसँग

दोहोच्याएर भन्नुपर्दा, आदर्श समाजवादलाई व्यवहारको पुँजीवादसँग तुलना गर्न सकिदैन । न कसैले समाजवादलाई कथित असल (विश्वास र सहकार्य)ले र पुँजीवादलाई खराब (लोभ) उद्देश्यले प्रेरित हो भनेर परिभाषित नै गर्न सकछ । धेरैले यसो गर्ने प्रयास गर्छन तर तथ्यले अस्विकार गर्छ । पुँजीवाद घाँटी रेट्ने प्रतिस्पर्धा होइन बरु सहकार्य हो । वास्तवमा यो उल्लेख्य रूपमा सहकार्ययुक्त सामाजिक व्यवस्था हो, यो विश्वासमा चल्छ र असमाजिक उद्देश्यलाई प्रणालीगत ढंगले दण्डित गर्छ ।

पुँजीवाद यथार्थपरक सामाजिक प्रणाली पनि हो । सबैजना गुणवान र परहितकारी नागरिकको परिकल्पना र अप्राप्य पूर्ण समाजको प्राप्ति भन्दा पनि जुन काम व्यवहारिक छ त्यसैमा यसले ध्यानकेन्द्रित गर्छ । मानवीय स्वभावका बारेमा यसलाई कुनै भ्रम छैन । त्यागले वा बल केहीले मान्छेलाई देवदूत बनाउन सकिन्छ भन्ने धारणा यसले राख्दैन । यसको सट्टा हाम्रा स्वाभाविक निजी स्वार्थहरुलाई निकास दिएर लाभदायी सामाजिक नतिजा निकाल्ने काम गर्छ । नैतिक रूपमा पनि यो संगतिपूर्ण छ, राज्यले गरेको हो भन्दैमा यसले चोरी, एकाधिकार, कृपावाद वा बलको प्रयोगलाई सही हो भन्दैन ।

पुँजीवादी अवधारणालाई सानो समूहभन्दा बाहिर परसम्म विस्तार गर्न सकिन्छ । अधिकांश विश्व पहिल्यै पुँजीवादी भइसकेको छ वा पुँजीवादी मुलुकसँग कारोबार गर्छ । सम्पत्ति अधिकार, इमान्दारी, करार सम्झौताको पालना लगायतका सामान्य नियमहरुलाई पछ्याउने भएकाले पुँजीवादमा प्रवेश गर्न चाहनेलाई संख्याको कुनै सीमा हुदैन । तर जब समाजलाई कुनै निश्चित साझा उद्देश्यतर्फ निर्देशित गरिन्छ तब ठूलो आकारले ठूलै समस्या निम्त्याउँछ । जसले योजना बनाउँछन र व्यवस्थापन गर्छन उनीहरुले के उत्पादन गर्ने, प्रत्येक व्यक्तिले खेलेको भूमिकाका लागि कति भुक्तानी गर्ने जस्ता ठूलै परिमाणमा सूचना संकलन र प्रशोधन गर्नुपर्छ । समाजको उद्देश्य के हुनुपर्छ र त्यसलाई प्राप्त गर्न के गर्नुपर्छ भन्ने सम्बन्धमा विमत्तिका लागि ठूलो स्थान हुन्छ । यसले त्यस्ता विमति पजनीको निर्णय गर्न सक्ने पर्याप्त निर्दयी नेताहरुलाई सर्वेसर्वा बनाउँछ ।

८. छोटो कथा पुँजीवादको

सिद्धान्त मिलाउन बंग्याइएको पुँजीवाद

कार्ल मार्क्सले ऐतिहासिक विकास क्रममा आउने एउटा चरण रूपमा मात्रै पुँजीवादलाई देखेका थिए । उनले सोचेका थिए पुँजीवाद आफ्नै आन्तरिक अन्तर्विरोधका कारण नाश हुन्छ र साम्यवाद आउँछ । यो ऐतिहासिक विश्लेषण अभै पनि समाजवादी तथा सामाजिक सिद्धान्तकारहरू माझ प्रभावशाली छ । परिणामस्वरूप पुँजीवाद सम्बन्धी धेरैजसो प्राज्ञिक तथा बौद्धिक छलफलमा यसलाई त्यही ऐतिहासिक विकासक्रमको एउटा हिस्साको रूपमा लिइन्छ भने वर्तमान पुँजीवादले आफुलाई ती समस्याहरूमा केन्द्रीत गरेको छ, जसले यसलाई कमजोर बनाउँछ भन्ने ठानिएको छ ।

त्यसैले पुँजीवादका बारेमा यी पूर्वाग्रहहरूले पहिल्यै भ्रामक दृष्टिकोणतर्फ डोच्याउँछ, र यसले आलोचकहरूको उद्देश्य पूर्ति गर्छ । अभै खराब त के गरिन्छ भने तथ्यहरूलाई बंग्याएर आफ्नो सिद्धान्तलाई सही बनाउन खोजिन्छ । आर्थिक व्यवस्थाका सन्दर्भमा इतिहासमा गरिएको वर्णनमा त्यसलाई पुँजीवाद भनिएको हुन्छ जसको यथार्थमा वास्तविक पुँजीवादी अवधारणासँग कुनै साइनो हुदैन । यसैगरी पुँजीवादले हल गर्छु भनेर कहिल्यै वाचा नगरेका सामाजिक समस्याहरूका लागि पुँजीवादलाई दोष दिइन्छ, ती समस्याहरू प्रायः व्यवसायका भन्दा पनि राजनीतिकर्मीका कार्यहरूबाट सिर्जित हुन्छन् ।

इतिहास लेखन कठिन हुन्छ, अभै शुद्ध स्वरूपमा कहिल्यै अस्तित्वमा नआएको कुनै चिजको वर्णन गर्नु भन कठिन हुन्छ । समाजवादको शुद्ध अवधारणालाई यसको वास्तविक कार्यान्वयनसँग तुलना गरी आलोचना हुँदा प्रायः यो कुराको उठान गरिन्छ किनकी समाजवादको इतिहासमा तानाशाही, सफाया, आमसंहार, पर्यावरणीय विनाश, भोकमरी, अत्यन्तै न्यून आर्थिक वृद्धि तथा अभावका दागहरू छन् । पुँजीवादका समर्थक भने यसको व्यावहारिक प्रकटबाट कमै मात्र लज्जित छन् । उनीहरू यसका समस्यालाई स्वीकार गर्छन तर उच्च वृद्धि र व्यापक रूपमा फैलिएको सम्पत्ति, प्रजातन्त्र, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता तथा शान्तिसँग जोडिएको यसको इतिहासतर्फ पनि औँल्याउँछन् । तसर्थ शुद्ध पुँजीवाद कहिल्यै अस्तित्वमा नआएको भए पनि कम्तिमा यसका सिद्धान्तका केही संस्करण प्रयोगमा ल्याएका समाजको इतिहास अन्वेषण शिक्षाप्रद हुन्छ ।

राज्य निर्देशित व्यापार

सोह्रौं देखि उन्नाइसौं शताब्दीको समय आर्थिक राष्ट्रवादको रह्यो, राजा र मन्त्रीहरूले मुलुकलाई आर्थिक रूपमा बलियो राज्य बनाउन खोजे । यसका लागि उनीहरूलाई आफ्नो मुलुकले अरुलाई सकेसम्म बढी सामान बेच्नु पर्छ र अरुबाट सकेसम्म कम किन्नुपर्छ, यसबाट आफ्नो मुलुकको आम्दानी सकेसम्म बढाउने र सम्भव भएसम्म सुन तथा चाँदीमा सम्पत्ति थुपार्नु पर्छ भन्ने उनीहरूको धारणा थियो । बिक्रीबाट बिक्रेता मात्र लाभान्वित हुन्छ भन्ने उनीहरूको विश्वास थियो, किनभने कारोबारपछि बिक्रेताको हातमा पैसा हुन्थ्यो । राष्ट्रिय ढुकुटीमा जम्मा भएको सुन तथा चाँदी नै समृद्धि र शक्तिको स्रोत तथा सूचक हुन्थ्यो ।

त्यसैले आन्तरिक तथा वाह्य व्यापार नीति असाध्यै संरक्षणकारी थियो । निर्यात गर्नका लागि कसैले उत्पादन गर्थ्यो भने उसलाई धेरै अनुदान दिइन्थ्यो, आयातमा उच्च भन्सार र अन्य बाधाहरू खडा गरिएका हुन्थे । बेलायतजस्ता मुलुकले आफ्ना उपनिवेशहरूलाई अरुसँग व्यापार गर्न रोक लगाएका थिए, त्यसो नगरे उसको सम्पत्ति फ्रान्स, स्पेन वा नेदरल्यान्डजस्ता प्रतिद्वन्द्वी मुलुकमा जान्थ्यो । युद्धलाई अरु मुलुकको सम्पत्ति खोसेर आफ्नो राष्ट्रिय सम्पत्ति बढाउने वैधानिक बाटो मानिन्थ्यो । आन्तरिक रूपमै पनि अन्य सहरका उत्पादक तथा कालिगढहरूलाई निरुत्साहित गर्ने विभिन्न बाधाहरू खडा गरिएका हुन्थे, व्यापारिक संघ (गिल्ड) हरूले नयाँ प्रतिस्पर्धीलाई छिर्न नदिन आफ्नो पेशाको कडा नियमन गरेका हुन्थे । गिल्डहरूले राजाहरूलाई आफ्ना सदस्यहरूको जीवन निर्वाहमा जोखिम ल्याउने किसिमका कामदार बचत गर्ने औजारहरूलाई गैरकानुनी घोषणा गर्न, आफ्ना आसेपासे व्यवसायीलाई माड, नुनजस्ता अति आवश्यक वस्तुको व्यापारमा एकाधिकार प्रदान गर्न समेत ज्ञापनपत्र बुझाउने गर्थे ।

त्यो वाणिज्यवाद थियो, त्यो प्रणाली उपभोक्ताको भन्दा उत्पादकको लाभलाई ध्यानमा राखी निर्माण गरिएको हुन्थ्यो । यसलाई प्रायः पुँजीवादको प्रारम्भिक अवस्था भनी प्रस्तुत गर्ने गरिएको छ किनकी यसमा व्यवसाय सिर्जना भएको थियो, पुँजी, उत्पादन, बजार तथा व्यापार बढिरहेको थियो । तर अरु सबै पक्षमा त्यो पुँजीवादी अवधारणाभन्दा नितान्त भिन्न थियो । त्यो शक्तिमा भएकाहरूले राष्ट्रको आर्थिक गतिविधिलाई जतातिर डोच्याउन खोज्छन् त्यतै जाने गरी नियन्त्रण तथा शुल्कमा आधारित व्यवस्था थियो । प्रकारान्तले ती नियन्त्रण निश्चित उद्देश्यका लागि प्रयोग हुने राज्यको

दोहनकारी शक्तिमा निर्भर थियो । यसले आसेपासेवाद, चोरी र बल प्रयोगलाई वैधानिकता दिएको थियो । यदि पुँजीवाद कतै अस्तित्वमा थियो भने त्यो कथित *लिबर्टीज* मा थियो, नगरदेखि बाहिर, जहाँ गिल्डहरूको र सार्वजनिक प्रशासनको नियम लाग्दैनथ्यो र त्यहाँ स्वतन्त्र व्यापार, आविष्कार तथा नयाँ सोच विकसीत हुन सक्थ्यो ।

एडम स्मिथले *द वेल्थ अफ नेसन*मा वाणिज्यवादी प्रणालीको विच्छेदन गरेका छन् । उनले स्वेच्छक व्यापारबाट विक्रेता र खरिदकर्ता दुवै फाइदामा हुन्छन् अन्यथा त्यसमा संलग्न हुँदैनन् भन्ने औँल्याए । विक्रेताले सुन र चाँदी पाउलान तर क्रेता आफुले पाउने वस्तु वा सेवा उनीहरूले तिरेको पैसाभन्दा बढी मूल्यवान हुन्छ । व्यापारलाई हामीले निषेध गर्न हुँदैन, जति धेरै व्यापार हुन्छ त्यति धेरै मूल्य सिर्जना हुन्छ र सबै देशका नागरिकमा सम्पत्ति फैलिन्छ । खुला प्रतिस्पर्धाले नवप्रवर्तन र पैसाको मूल्यलाई प्रोत्साहित गर्छ । पुँजी तथा बजारले सम्भव बनाउने विशिष्टकरणले उत्पादकत्वमा व्यापक वृद्धि ल्याउँछ, यसबाट सबैजना लाभान्वित हुन्छन्, खासगरी गरिबहरू । तथापि यो राज्य शक्तिद्वारा भत्किन सक्छ, स्मिथले सचेत गराएका थिए, खासगरी आसेपासेहरू बाट बनेको राज्य शक्तिले साविकका उत्पादकहरूको हितलाई रक्षा गर्न खोज्यो भने ।

त्यसकारण नियन्त्रण, अनुदान, कर, युद्ध तथा व्यापार र मूल्यको पुरातन विचारयुक्त वाणिज्यवाद निश्चय नै 'स्वतन्त्रताको प्राकृतिक प्रणाली' थिएन जसलाई आज हामी पुँजीवाद भन्छौं । तर एडम स्मिथको तर्कले जित्यो । सन १८६० मा आइसकदा वाणिज्यवादी नियन्त्रणलाई न्यून कर र नियमनले प्रतिस्थापित गरियो । यसको परिणाम उक्त समय स्वतन्त्र व्यापारका लागि उल्लेख्य रह्यो र बेलायतले कहिल्यै नपाएको तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्‍यो ।

औद्योगिक क्रान्ति

धेरैजसो मान्छेले पुँजीवादका बारेमा सोच्दा अठारौं शताब्दीको उत्तरार्द्ध र उन्नाइसौं शताब्दीको पूर्वार्द्ध तिरको मिल र कारखानायुक्त बेलायती नगरहरूको औद्योगिक क्रान्ति तथा तीनका बारेमा चार्ल्स डिकिन्सन (१८१२-७०) र अन्त माक्सले कोरेका कठोर चित्रहरू उनीहरूको मस्तिष्कमा आउँछन् । निश्चित रूपमा त्यति बेलाको अर्थतन्त्र वाणिज्यवादीभन्दा पुँजीवादी अवधारणासँग नजिक थियो ।

तुलनात्मक रूपमा स्वतन्त्र र न्यून कर अर्थतन्त्र थियो, जहाँ धेरै किसिमका आविष्कारले कृषि तथा उत्पादनमा रूपान्तरण ल्याएको थियो, जल तथा वाष्प ऊर्जा प्रविधिले कपडा बुन्ने मेसिनहरू सञ्चालन भएका थिए, यसले बेलायतको ऊन र अमेरिकाको कच्चा कपासलाई भुन सस्तो र गुणस्तरको बनाएको थियो जुन संसारभर निर्यात हुन्थ्यो ।

तापनि मार्क्स-डिकिन्सनको वर्णनले त्यो अचम्भित पार्ने विकासको वास्तविक प्रकृति र प्रभावलाई ओभेलमा पारेको थियो । ती आलोचकहरूले औद्योगिक क्रान्तिको उत्पत्तिको विन्दु अठारौं शताब्दी उत्तरार्द्धको 'एनक्लोजर एक्ट' लाई मान्छन् जसले जमिन्दारहरूलाई खेतबारीमा तारवार गर्ने अधिकार दिएको थियो । उनीहरूका अनुसार यसले ग्रामीण भेगका किसानलाई कहर काट्न सहरतर्फ लखेटेको थियो, त्यहाँ कारखाना मालिकहरूले उनीहरूलाई सस्तो श्रमिकका रूपमा शोषण गर्थे ।

तथापि त्यो एउटा चित्रण थियो । खेतबारीमा तारवार गर्न भनिएको जस्तो सजिलो थिएन, त्यसो गर्नका लागि प्रत्येक चोटी संसदको अनुमति चाहिन्थ्यो र दाबी विरोध भएमा त्यसमाथि पुनर्विचार गर्ने पथ्र्यो । बरु ग्रामीण भेगबाट सहरतर्फ हुने बसाई सराइको बलियो कारण कारखानाहरूले दिने उच्च ज्याला थियो, कृषिको तुलनामा कारखानामा ज्याला बढीरहेको थियो । औद्योगिक आविष्कार, जल तथा वाष्प ऊर्जा, विशिष्टिकरण तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारले मान्छेको उत्पादकत्वमा व्यापक वृद्धि भएको थियो र सँगसँगै आमदानी पनि ।

त्यो कुनै मान्छेलाई सहरी गरिबीमा धकेल्ने कथा थिएन । सन १८२० मा आइपुग्दा बेलायतको सबै आय समूहको औसत आमदानी तीब्र दरमा बढेको थियो, अत्यन्त गरिबहरूको पनि । अनिश्चित खेतीपातीयुक्त कृषि कर्ममा मौसमी रूपमा आशा गर्न सकिने ज्यालाको सट्टा कारखानाहरूले नियमित रूपमा बढी भरपर्न सकिने गरी तलब दिइरहेका थिए । हाम्रो अहिलेको मापदण्डको तुलनामा त्यतिबेला कारखाना मजदुरले लामो समय काम गर्नुपर्थ्यो तापनि त्यो बाली उमार्न लाग्ने समयभन्दा कम नै थियो, कारखानाको काम तुलनात्मक रूपमा कम परिश्रम पर्ने खालको हुन्थ्यो भने कठोर मौसमबाट आश्रय पनि दिन्थ्यो । सहरमा पसल र अरु सुविधा पनि हुन्थे, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक जीवनका लागि बढी अवसरहरू उपलब्ध हुन्थे । खासगरी बढी केटाकेटी बाँच्न थालेकाले परिवारको

आकार ठूलो हुँदै जादा आवास साँघुरो हुन्थ्यो तर सहरी घरहरु ओभानो, न्यानो, सरसफाई र उचित हावा खेल्ने किसिमका हुन्थे तापनि ग्रामीण भेगका कामदारको भुप्रा भन्दा राम्रा हुन्थे । पुगिसरी आएका बुद्धीजीवीहरुलाई भने सहरका गरिबको जीवनावस्था देखेर ठूलै आघात परेको थियो तर उनीहरुमध्ये कमैले मात्र ग्रामीण गरिबले त्याग्न तत्पर भएको कुरा के थियो भन्ने बुझेका थिए ।

सहरले सिर्जना गरेको सम्पत्ति स्वयंले काम गर्ने वातावरण र कामदारको जीवन अवस्थामा थप सुधार ल्याएको थियो, बाल श्रम नियन्त्रण, ज्याला, काम गर्ने समयावधि, आवासको मापदण्ड सहितको नयाँ कानून आएको थियो जुन कुरा निर्वाहमुखी कृषिमा सम्भव थिएन । ज्याला धेरै माथि गएको थियो भने मूल्य धेरै तल झरेको थियो, सहरी मजदुर आफैले उत्पादन गर्ने लुगाफाटा तथा अन्य धेरै उत्पादनको गुणस्तरमा सुधार भएको थियो ।

राज्यको व्यवस्थापनमा अर्थतन्त्र

तर तुलनात्मक रूपमा स्वतन्त्र आर्थिक वातावरण जसले सहरी उत्पादनलाई विस्तार गर्न मद्दत गरेको थियो त्यसका विरुद्धमा सन १८८० को वरिपरिबाट बुद्धीजीवीहरुबाट व्यापक दबाव सुरु भयो । भौतिक विज्ञानमा प्राप्त सफलताले सामाजिक तथा आर्थिक जीवनलाई पनि विवेकशील तथा वैज्ञानिक ढंगले नियन्त्रण गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वास बढ्दै गयो । सहरी समुदायमा कामदारलाई राजनीतिक रूपमा संगठित हुने स्वतन्त्रता दिइयो, ज्याला तथा काम गर्ने वातावरणका सम्बन्धमा अझ कडा नियमनको माग गरियो । युरोपभर बढेको राजनीतिक तनावले संरक्षणकारी, वाणिज्यवादीहरुको जस्तै नीतिलाई पुनः जागृत गर्‍यो । व्यापार व्यवसाय क्रमिक रूपमा बढी नियमनको दायरामा आए, बिसौ शताब्दीको पूर्वाद्धमा रेलवेलागायतका अत्यावश्यक सेवाहरु सरकारले सञ्चालन गर्नुपर्छ, यसभन्दा अझै बढी सबै उद्योग सरकारले चलाउनुपर्छ भन्ने माग आयो ।

सन १९३० दशकको महामन्दीपछि धेरैजसो मुलुकहरुले राष्ट्रियकरणको विकल्पलाई रोजे । अर्थशास्त्रीहरुको एउटा नयाँ पक्तिंले मन्दीबाट पार पाउन सरकारहरुलाई खर्च बढाउन र कर, कर्जा तथा मौद्रिक नीतिमार्फत अर्थतन्त्रलाई सञ्चालन आग्रह गरे । सन १९६० सम्म आइपुग्दा संसारभर पुँजीवादीजस्ता देखिने मुलुकहरु मुलत मिश्रित अर्थतन्त्रमा रूपान्तरण भए, निजी तथा सरकारी उद्यम

सँगसँगै देखा पर्न थाले, कम्पनीहरूको नियमन, रोजगार तथा बजार, सरकारका तर्फबाट 'सांकेतिक योजना'हरू, संरक्षणकारी व्यापार अवरोध र सरकारबाट अर्थतन्त्रको व्यवस्थापन हुन थाल्यो जुन पुँजीवादको सिद्धान्तसँग कति पनि मेल खादैनथ्यो ।

यो मिश्रणले आफ्नै खालको समस्या निम्त्यायो । सरकारी नीतिको वृहत असरलाई सही ढंगले बुझिएन । अर्थतन्त्रलाई बढावा दिने भनिएको सरकारी खर्चले अचाक्ली महँगी ल्यायो र अन्ततः अर्थतन्त्रलाई धराशायी बनायो । राज्य सञ्चालित उद्योगहरू सधैं करदाताको पैसामा टिक्ने हुँदा दक्षता र उपभोक्तालाई सेवा प्रदान गर्ने सन्दर्भमा अत्यन्तै निकम्मा भए । जटिल अर्थतन्त्र सञ्चालनका लागि आवश्यक सबै सूचना संकलन तथा प्रशोधन गर्न योजनाकारले सकेनन् । तर्कसंगत हुनुपर्ने आर्थिक नीति राजनीतिक भयो र यसमाथि स्वार्थी समूहले लडाईं गर्न थाले । श्रम विवाद चर्कियो । आसेपासेवादले सबै किसिमका उत्पादनलाई विकृत बनायो ।

कर्पोरेट कहार

वर्तमानमा चलेको आर्थिक व्यवस्था सम्भवतः आसेपासेवाद हो । धेरैले यसलाई आसेपासे पुँजीवाद भन्छन् तर यसलाई आसेपासे समाजवाद भनिनु उपयुक्त हुन्छ । उपभोगको मागबाट परिचालित उद्यम, सिर्जना, उत्पादकत्व, खुला बजार र प्रतिस्पर्धा आदिको कुरा गर्ने हो भने यो पुँजीवादभन्दा धेरै टाढाको संसार हो । एकाधिकारको आकांक्षा राखेर राजनीतिक प्रभावको प्रयोग गर्ने फर्महरू उल्लिखित सबै कुरालाई लत्याउँछन्, व्यवसायी र सरकारको गठबन्धन उपभोक्ताको पक्षमा भएको नाटक (वा त्यस्तो विश्वास) गर्छन् तर कहिल्यै त्यसको पक्षमा हुदैनन् ।

पछिल्लो शताब्दीमा भएको सरकारको विस्तारले, आर्थिक जीवनको हरेक पक्षमा हुन थालेको हस्तक्षेपले गर्दा तीनीहरूबाट पर्याप्त व्यावसायिक लाभ प्राप्त गर्न सकिने अवस्था बनेको छ । सरकारले अनुदान र कर छुट दिन सक्छ, भन्सार र व्यापारका अन्य अवरोध बढाउन वा घटाउन सक्छ, नियमन गर्न सक्छ वा साबिकका उद्योग बाहेक अरुले तिर्न नसक्ने गरी न्यूनतम तलब निर्धारण गर्न सक्छ । सरकारले प्रतिस्पर्धी फर्महरूको गुटबन्दीलाई अनदेखा गर्न सक्छ, उल्टो तिनीहरूलाई मूल्य र उत्पादन तय गर्ने गरी योजना बनाउने मञ्च उपलब्ध गराउन सक्छ, यो एक किसिमको राज्य प्रयोजित

कार्टेलिड हो । संकट रोकथाम गर्ने नाममा, रोजगारी बचाउने नाममा सरकारले खराब ढंगले व्यवस्थापन गरिएका संस्थाहरु लाई सजिलै उद्धार गर्न सक्छ, यस्ता संस्थाहरुले विदेशी प्रतिस्पर्धीहरूसँग मूल्य र गुणस्तरमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दैनन् वा तीनीहरुका उत्पादन उपभोक्ताले माग गर्न छोडिसकेका हुन्छन् ।

त्यसैले ती बैंक हुन वा विमान कम्पनी, निर्माणकर्ता, उत्पादक, ऊर्जा आपूर्तिकर्ता, फोन कम्पनी, मिडिया, औषधी कम्पनी, मोटरगाडी उत्पादक, विशाल बजार, जमिनदार, वायु ऊर्जा इन्जिनियर, बस वा रेल कम्पनी, अयातकर्ता लगायत अरु धेरै जो सामान्यतया निजी कम्पनी हुन्छन् तर अनुदान, कर छुट, लाइसेन्स, प्रतिस्पर्धा बिगाने नियमनजस्ता सरकारी कृपाको भर पर्छन ।

आर्थिक स्थिरता ल्याउने, रोजगारीको सुरक्षा गर्ने, सेवा सुधार गर्ने, पर्यावरण सुरक्षा गर्ने लगायत असली उद्देश्य राखे पनि सरकारी कृपाको प्रभाव अत्यन्तै विसंगत हुन्छ । यसले व्यवसायलाई राजनीतिमा ल्याउँछ । यसले अर्थशास्त्रीहरुले भन्ने गरेको 'कुत खोरी' लाई प्रोत्साहित गर्छ, सरकारी ढुकुटीबाट वा प्रतिस्पर्धा कम गर्ने नियमनबाट कसरी हुन्छ बसीबसी सजिलै नाफा कमाउन सकिने विशेषाधिकारको खोजी गर्ने प्रवृत्तिलाई प्रोत्साहित गर्छ । सरकार जति ठूलो बन्छ, कृपा खोज्नेहरुको सम्भावित लाभको आकार त्यति नै ठूलो बन्दै जान्छ र यसको माध्यम उही भ्रष्टाचार र आसेपासेवाद हुन्छ । जति बढी विद्यमान उत्पादकको लाभको आकार हुन्छ त्यति नै ठूलो साबिकका खेलाडी बन्छन्, सरकार पनि भविष्यका लागि नियम कानुन बनाउनमा तिनीहरुमै भर पर्छ, सम्भावित प्रतिस्पर्धी र नयाँ प्रविधिलाई निचोरेर मिल्क्याइन्छ । उपभोक्ताको विविधतायुक्त रुचिलाई बेवास्ता गरिन्छ, उत्पादकहरुको पैरवीले राजनीतिक बहसलाई एकाधिकारी बनाउँछ, तिनीहरुका चासो बढी एकगठ हुन्छ, एकल उपभोक्तासँग भन्दा उनीहरूसँग बढी पैसा हुन्छ र आफ्ना पक्षमा प्रभावकारी रूपमा पैरवी गर्ने सीप पनि हुन्छ ।

आसेपासेवाद सबैतिर प्रचलित छ, दक्षिण पूर्व एसिया जहाँ 'आसेपासे पुँजीवाद' शब्दावलीलाई सुरुमा चलनमा ल्याइएको थियो त्यहाँ सरकारले प्रायः हरेक क्षेत्रका अग्रणी कम्पनीलाई समर्थन गर्छन, तीनीहरुलाई नियमन र भन्सारको अग्लो पर्खालले सुरक्षा प्रदान गर्छन । उनीहरुका लागि अन्तर्राष्ट्रिय

रूपमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने थोरै तर ठूला कम्पनी हुँदाको लाभ स्पष्टै छ । तर उनीहरूले अवसर लागतलाई बिर्सिन्छन्, ठूला कम्पनीहरूले पुँजी, श्रमिक तथा अरु स्रोतहरूको प्रयोग अरु बढी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगाउन सकिन्थ्यो । वास्तवमा सरकारले असंख्य व्यक्तिहरूले पहिल्याउन सक्ने सबै अवसरलाई पहिचान गर्न सक्दैन, त्यसैले त्यस्ता स्रोतहरूको उच्चतम प्रयोग हुन नसक्ने निश्चित हुन्छ । यस खालको व्यावसायिक विशेषाधिकार सरकारले दोहनकारी शक्ति प्रयोग गर्न तत्पर भएको अवस्थामा मात्र सम्भव हुन्छ । यो स्वतन्त्र समाजमा सम्भव हुँदैन जहाँ बलको प्रयोग जनताको अधिकार रक्षाका लागि मात्र हुन्छ । तर तथ्य के हो भने आसेपासेवाद यति व्याप्त छ कि यसले संसारका कति धेरै मुलुक नामका मात्र स्वतन्त्र छन् भन्ने संकेत गर्छ ।

भविष्यका लागि पुँजीवादको रचना

यी कुनै पनि आर्थिक व्यवस्थालाई साँचो अर्थमा पुँजीवाद भन्न धेरै गाह्रो छ, धेरै मान्छेले त्यसो भन्ने प्रयास गरेका छन् । त्यो केवल शब्दाडम्बर मात्र हो, साँचो पुँजीवादी अवधारणालाई व्यवहारिक गल्तीको दोष थोपने कुरा मात्रै हो । ती कुराहरू न पुँजीवाद विशिष्ट हुन न पुँजीवादका लागि अपरिहार्य नै । पुँजीवादका समर्थकहरूका लागि चुनौती भनेको मूल अवधारणालाई त्यस्ता शब्दाडम्बर, गलत बुझाइबाट अलग्याउने हो र पुँजीवाद दृष्टि निकटको आर्थिक व्यवस्थालाई व्यवहारमा ल्याउन, यसको आर्थिक, सामाजिक तथा नैतिक लाभ प्राप्त गर्न प्रयत्नरत रहने हो ।

त्यसको अर्थ राज्य नियन्त्रित उद्योग विघटन गर्ने हो, प्रतिस्पर्धालाई निकम्मा बनाउने, आसेपासेवाद र कर्पोरेटहरूको मनलागीलाई बढावा दिने कर तथा अनुदान, भन्सार र नियमन घटाउने हो । यसको अर्थ राज्यलाई नागरिकका अधिकार, आर्थिक स्वतन्त्रतालाई सुरक्षा गर्ने कार्यमा मात्र सीमित गर्ने भन्ने हो, त्यसलाई उल्लंघन गर्ने होइन । यसको अर्थ राज्य र आर्थिक जीवनको अलगाव हो ।

असीमित प्रजातन्त्रमा हासिल गर्नका लागि यो सजिलो एजेन्डा होइन, जहाँ बढीभन्दा बढी निर्णयहरू राजनीतिक प्रक्रियाबाट हुन्छन्, बहुमतलाई अल्पमतमाथि सबै खाले आर्थिक नीति लादने अधिकार दिइएको जस्तो हुन्छ । यो प्रजातन्त्र होइन बरु लोकप्रियवाद हो, यसलाई राज्यको दोहनकारी

शक्तिले पृष्ठपोषण गरेको हुन्छ । यसैकारण संयुक्त राज्य अमेरिकामा संस्थापक नेताहरूले सरकारको सीमा तोकेका थिए, राज्यको अधिकारलाई विभिन्न संस्थाहरूमा बाँडफाँड गरेका थिए । त्यहाँ पनि शक्ति केन्द्रीकृत भएको छ, साँघुरिएको छ ।

यो भनेको आसेपासेवादका लागि पूर्ण अनुकूल र पुँजीवादका लागि धेरै अप्ठेरो अवस्था हो, सही अर्थमा पुँजीवादलाई बुझ्ने हो भने । आसेपासेवादलाई यसको सम्पूर्ण विकृतिसहित पुँजीवादले यसका सबै लाभहरूसहित प्रतिस्थापित गर्नका लागि राजनीतिक प्रक्रिया र यसका सीमालाई नियन्त्रण गर्ने विषयमा सुनियोजित समीक्षा आवश्यक हुन्छ ।

९. महान पुँजीवादी चिन्तक

सलामान्का चिन्तन परम्परा (द स्कोलास्टिक्स)

सम्पत्ति, आपूर्ति र माग, ब्याज

पन्ध्रदेखि सत्रौं शताब्दीको बीचमा स्पेनी सन्तहरूले अर्थशास्त्र सम्बन्धी बुझाईका बारेमा केही नयाँ कुराको थालनी गरे, क्रिस्चियन ग्रन्थहरूमा प्रायः हुने गरेका पुँजीवाद विरोधी आलोचना समाधान गर्न यसलाई सक्षम बनाए । उदाहरणका लागि स्कोलास्टिक भनिने यीनीहरू मध्येका फ्रान्सिस्को डे भिटोरिया (१४८३-१५४६) संग व्यापारीहरूले ईश्वर र चर्चले उनीहरूका व्यापारका बारेमा के सोच्छन् भन्ने चिन्ताका बारेमा छलफल गरेका थिए । भिटोरियाले उनीहरूका कुरा सुनेपछि मान्छेको आवतजावत, वस्तु तथा विचारको खुला आदानप्रदान प्रकृतिकै अंग भएको, ईश्वरकै रचना भएको निष्कर्ष निकालेका थिए । त्यसकारण व्यापारीहरूको कारोबार पाप होइन बरु आम पुण्यको काम हो ।

बाइबल लगायतका ग्रन्थले सुदको पनि आलोचना गर्थे, कर्जामा ब्याज लगाउने कुराको । तर स्कोलास्टिक काल र पुनर्जागरण (रिनासा)ले धेरै व्यावसायिक गतिविधिका लागि अवसर सिर्जना गर्‍यो, व्यापार तथा वाणिज्यका लागि कर्जा लगानीको महत्व बढ्दै गयो । भाग्यवश स्कोलास्टिकहरूले ऋणमा ब्याजलाई उचित ठहर्‍याउने धेरै उपाय पत्ता लगाए ।

कर्जा लिनेले पनि फाइदा गर्छन्, जुन राम्रो कुरा हो, ब्याज भनेको कर्जा खराब पल्टिन सक्ने जोखिम उठाए बापत पाएको पुरस्कार हो, ऋणदाताले गुमाएको अवसर लागत (उही पैसालाई अरु वैकल्पिक क्षेत्रमा लगाउँदा प्राप्त हुने प्रतिफल), पैसा आफैमा वस्तु पनि भएकाले अरु वस्तु प्रयोग गर्दा भाडा तिरेजस्तै पैसा सापटी लिँदा ब्याज भुक्तानी गर्ने पछि भन्ने उनीहरूले व्याख्या गरे ।

स्कोलास्टिकहरूले निजी सम्पत्तिको पनि रक्षा गरे । यसले आर्थिक गतिविधि तथा समृद्धिलाई प्रोत्साहित गरेर लाभ पुर्‍याउने तर्क उनीहरूले गरे । मान्छेहरूले अरुसँग बाँडफाँड गरिने साभ्ना सम्पत्तिको भन्दा आफ्नो स्वामित्वमा रहेको सम्पत्तिको बढी ख्याल गर्छन्, यसको अर्थ ईश्वरको रचनाको राम्रो रेखदेख

गर्छन भन्ने हो । अरुहरुलाई आवश्यक परेका बेला बाँडफाँड गर्नुपर्ने आपतकालिन अवस्थाको दायित्व बाहेक व्यक्तिहरुसँग सम्पत्ति राख्ने र त्यसबाट लाभान्वित हुने अधिकार हुन्छ, भन्ने निष्कर्ष उनीहरुले निकाले ।

स्कोलास्टिकहरुले आपूर्ति तथा मागको महत्वको पनि पहिचान गरेका थिए । उनीहरुले जुन मुलुकमा बहुमूल्य धातु दुर्लभ हुन्छ, त्यहाँ त्यसको भाउ बढी हुने गरेको देखेका थिए । कुनै वस्तुको 'न्यायोचित मूल्य' त्यसको उत्पादन तथा ढुवानी लागत मात्र होइन भन्थे, भूमि मार्ग हुँदै ढुवानी गरिएको उही लाइनको मूल्य बढी हुने र समुन्द्री मार्गबाट ढुवानी गर्दा सस्तो पर्न जाने कसरी हुन्छ ? माग र आपूर्तिको अन्तर्क्रियाबाट नै मूल्य निर्धारित हुन्छ - यसका लागि बजारलाई स्वतन्त्र र खुला राख्नुपर्छ ।

एडम स्मिथ (१७२३-१०)

विशिष्टिकरण, वाणिज्य तथा स्वतन्त्र व्यापारको लाभ

दर्शनशास्त्रीबाट अर्थशास्त्री बनेका स्कटल्यान्डका एडम स्मिथलाई उनको *द वेल्थ अफ नेशन्स* (१७७६) भन्ने पुस्तक बाट बढी चिनिन्छ, यसमा उनले आफ्नो र अरु लेखकहरुका अवधारणालाई नयाँ ढंगले व्यवस्थित र आधुनिक अर्थशास्त्रीय शैली भन्न सकिने गरी बुनेका छन् । पुस्तकमा त्यतिबेला चलेको वाणिज्यवादी व्यवस्थाको आलोचना गरिएको छ, जसमा कुनै मुलुकमा भएको सुन र चाँदीको भण्डारणलाई सम्पत्ति मानिन्थ्यो, निर्यात व्यापार बढाउन अनुदानको प्रयोग गरिन्थ्यो भने आयात रोकन भन्सारको प्रयोग हुन्थ्यो । व्यापारबाट दुवै पक्ष लाभान्वित हुने स्मिथले औँल्याएका थिए । वास्तवमा व्यापारबाट लाभ नहुने हो भने कुनै पनि पक्षले त्यसमा चासो राख्दैनन् । कारोबारमा विक्रेताले नगद पाउने साँचो हो तर क्रेताले पनि आफुले तिरेको नगद भन्दा मूल्यवान ठानेको वस्तु पाएको हुन्छ ।

कुनै मुलुक कति धनी हो भन्ने कुरा उसँग भएको नगदले निर्धारण गर्दैन बरु उत्पादन, व्यापार तथा वाणिज्यको गतिले गर्छ, भन्ने निष्कर्ष स्मिथले निकालेका थिए, जसलाई आजकल हामी कुल राष्ट्रिय उत्पादन भन्छौ ।

विशिष्टकरणका माध्यमबाट हामीले उत्पादनमा व्यापक वृद्धि गर्न सक्छौं यसले हामीलाई बढी दक्ष र उत्पादनशील बनाउँछ, अझ विशिष्ट पुँजीगत वस्तुमा लगानी गर्नु भन्ने उत्पादन भन्नु बढ्छ भन्ने उनले देखेका थिए । हाम्रा विशिष्ट उत्पादनलाई मुलुकभित्रै र बाहिर अरुसँग विनिमय गर्दा हामी सबै लाभान्वित हुन्छौं जसले उत्पादकत्वमा वृद्धि ल्याएको हुन्छ र त्यसलाई विशिष्टकरण र पुँजीगत लगानीले प्रोत्साहित गरेको हुन्छ ।

जहाँ खुला व्यापार र प्रतिस्पर्धा हुन्छ, त्यहाँ बजारले श्रम र स्रोतहरूलाई सबैभन्दा उत्पादनशील प्रयोगकर्ता तर्फ डोर्‍याउँछ र उत्पादित वस्तुलाई सबैभन्दा बलियो मागकर्ता तर्फ डोर्‍याउँछ । यो अत्यन्तै समन्वयकारी पद्धति हो तर यसले गतिविधिमा स्वतन्त्रता, खुला बजार र प्रतिस्पर्धा भएको ठाउँमा मात्र काम गर्छ । उत्पादकले राजनीतिकर्मीलाई एकाधिकार र विशेष कृपा गर्न दबाव दिने आसेपासे पुँजीवादको स्मिथ आलोचक थिए ।

संरचना कार्यशील हुनका लागि आवश्यक सम्भार कार्य गर्ने बाहेक सरकारले आर्थिक जीवनमा हस्तक्षेप गर्न हुँदैन भन्ने उनको निष्कर्ष थियो ।

डेभिड रिकार्डो (१७७२-१८२३)

तुलनात्मक लाभ र उत्पादनमा दक्षता

लन्डनका सफल सेयर दलाल तथा सट्टेबाज (उनले वाटर लु मा बेलायतले जित्छ भन्ने दाउ राख्दा दस लाख पाउण्ड कमाएको बताइन्छ) डेभिड रिकार्डोले एड्म स्मिथको द वेल्थ अफ नेसन पढेर अर्थशास्त्रको अध्ययन थालेका थिए । उनले कुत, ज्याला, नाफा, कर र मूल्यका सिद्धान्त बारेमा महत्वपूर्ण योगदान गरेका थिए ।

व्यापार नीति सम्बन्धमा उनले गहुँको आयातलाई रोक्ने 'कर्न ल' जस्ता संरक्षणकारी उपायहरूको विरोध गरेका थिए र 'तुलनात्मक लागत सिद्धान्त' (आजकल 'तुलनात्मक लाभको सिद्धान्त') प्रतिपादन गरेका थिए, यसैबाट उनी बढी चिनिन्छन् । कुनै मुलुकले उत्पादन गर्ने सबै वस्तुभन्दा अरु मुलुकका तुलनामा सस्तो गरी उत्पादन गर्न सकिने वस्तुमा विशिष्टकरण गरी उन्नति गर्न सकिने उनले बताएका

थिए । कुनै मुलुकले सबै वस्तु सस्तोमा उत्पादन गर्न सक्ने अवस्थामा पनि उसले तुलनात्मक रूपमा (निरपेक्ष रूपमा हुनु आवश्यक छैन) बढी लाभ प्राप्त गर्ने वस्तुमा विशिष्टीकरण गर्दा अझ राम्रो हुन्छ ।

यसको आधुनिक उदाहरण यस्तो हुन सक्छ- एकजना चर्चित फिल्म अभिनेता संयोगले फिल्म स्टुडियोको कुक भन्दा पनि राम्रो कुक हुन सक्छ । उक्त अभिनेता निरपेक्ष ढंगले राम्रो कुक हो भन्ने थाहा हुँदाहुँदै पनि उसलाई भान्छामा पठाउनभन्दा फिल्ममा खेलाएर उसको प्रतिभाबाट तुलनात्मक रूपमा बढी लाभ उठाउन सकिन्छ । यो सिद्धान्त खुला व्यापारको पक्षमा तर्कका लागि महत्वपूर्ण आधारशिला रहदै आएको छ ।

लडविग भन मिसेस (१८८१-१९७३)

पुँजीको प्रकृति, समाजवादको आलोचना, स्वतन्त्र कारोबारको लाभ

मिसेस जटिल आर्थिक गतिविधि तथा मूल्य र करोडौं मान्छेको व्यवहारले समग्र नतिजामा कसरी गम्भीर असर गर्छ भन्ने विषयमा जोड दिने अर्थशास्त्रको 'अस्ट्रियन चिन्तन परम्परा' को महत्वपूर्ण व्यक्तित्व हुन । उदाहरणका लागि पुँजीको महत्व के मा छ ? यसको कुल मूल्यमा नभएर संरचनामा छ, पुँजीगत वस्तुमा मान्छेले गर्ने लगानी र ती पुँजीगत वस्तुहरूले गर्ने उत्पादनशील सहकार्यमा छ । यो संरचना अत्यन्तै संवेदनशील हुन्छ । उदाहरणका लागि अनुचित ब्याज दर नीतिले बजारलाई विकृत बनाउँछ, यसले मान्छेलाई गलत चिजमा खर्च गर्न उक्साउँछ, यस किसिमको गलत लगानीले असफलता र नोक्सानीतिर डोर्‍याउँछ ।

साम्यवादमा जस्तो बजारलाई पूर्ण रूपमा निस्तेज पारिएको खण्डमा विवेकशील लगानी असम्भव हुन्छ । मूल्य नहुने हो भने सम्भावित असंख्य उत्पादन प्रक्रियामध्ये कुन सबैभन्दा लागत प्रभावी हो भन्ने हिसाब कसैले पनि गर्ने सक्दैन । यसरी स्रोतहरूलाई गलत प्रक्रियामा लगानी गरिन्छ, अनावश्यक खर्च र अदक्षता हात लाग्छ । समय क्रममा यस्ता गल्तीहरू थुप्रै जाँच्न किनभने त्यसलाई हटाउनुपर्छ भन्ने बजार दबाव हुँदैन ।

मिसेसले हस्तक्षेपरहित स्वतन्त्र कारोबारको पक्षमा बलियो तर्क प्रस्तुत गरेका थिए । जब सरकारले नियन्त्रण र नियमनमार्फत बजार प्रणालीलाई क्षति पुऱ्याउन थाल्छ, उसले विस्थापन (बचत तथा अभावको) को ज्वारभाटा सिर्जना गर्छ, तलाउमा लहर सिर्जना भएजस्तो यो एउटा बजारदेखि अर्को बजारसम्म फैलिन्छ, एउटा बजारदेखि अर्को बजारलाई विगाडै जान्छ । क्षति कम गर्न जब सरकारले थप प्रयास गर्छ उसले थप हस्तक्षेप गर्नुपर्छ र स्थिति अझ बिग्रन्छ ।

एफ. ए. हायक (१८९९-१९९२)

स्वचालित व्यवस्था, योजनाको आलोचना, बजार समन्वय

भियनामा जन्मिएका हायक लडविग भन मिसेसका विद्यार्थी थिए । उनले मिसेससँग तेजी र मन्दीको व्यापार चक्र सम्बन्धी अध्ययनमा सहकार्य गरेका थिए र केन्द्रीय बैंकले व्याज दरलाई अत्यन्तै न्यून तहमा राख्दा अत्यधिक ऋण र खर्चलाई प्रोत्साहन मिल्ने र संकट आइलाग्ने निष्कर्ष निकालेका थिए । त्यति मात्र होइन, न्यून व्याज दरले बचतलाई निरुत्साहित गर्ने, ऋणदाताको कोष रित्तिने, लगानीकर्ताले कर्जाको अभाव भेल्लुपर्ने उनीहरूको अति महत्वाकांक्षी लगानी योजनालाई त्याग्नुपर्ने र पुँजी तथा रोजगारीको नाश हुने गर्छ । *स्वचालित व्यवस्था* सम्बन्धी अवधारणा हायकको मुख्य अन्तर्दृष्टि हो । मानव तथा पशु समाजले स्पष्ट नियमितता देखाउँछन् । तापनि मौरीहरू कसरी बाँच्छन् वा मान्छेको भाषाको प्रयोग कसरी गरिन्छ भन्ने योजना कसैले बनाएको हुँदैन । यी व्यवस्था प्राकृतिक हुन र निरन्तर छन किनभने तिनीहरू उपयोगी छन् । हामीहरू प्रायः त्यस्ता (व्याकरणका नियमहरू जस्तै) नियमहरू बनाउन सक्दैनौं जसको जगमा स्वचालित व्यवस्था खडा भएको हुन्छ । त्यस्तो स्वचालित व्यवस्थाले कसरी काम गर्छ भन्ने हामीलाई थाहा हुँदैन अनि हामीले त्यो भन्दा राम्रो गर्न सक्छौं भन्ने कल्पना गर्नु दम्भ मात्र हो । ज्याला र मूल्य नियन्त्रण लागु गरेर मूल्य संयन्त्र बिना काम गर्न सक्छौं भन्नु अथवा केन्द्रीय आर्थिक योजनामार्फत खुला बजारलाई सुधार गर्छु भन्नु यस्तो दम्भको एउटा उदाहरण हो ।

हायकका अनुसार आर्थिक योजनाकारले त्यस्तो गर्नका लागि आवश्यक हुन सक्ने सूचना पनि पाउँदैनन् किनभने त्यस्ता सूचनाहरू छरिएर रहेका हुन्छन् । ती सूचना स्थानीय रूपमा, आंशिक रूपमा, द्रुत गतिमा परिवर्तन, निर्दिष्ट, व्यक्तिगत र प्रसारण गर्न कठिन हुने किसिमका हुन्छन् । तापनि बजारले प्रत्येक क्षण, छरिएको स्थानीय तहमा यी सबै सूचनासँग व्यवहार गर्छ । कुनै योजनाकारले कसरी स्रोतहरू

प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने निर्णय गर्ने पढेन, स्रोतहरूलाई सबैभन्दा मूल्यवान प्रयोगतर्फ डोच्याउन मूल्यले सरल संकेतको रूपमा काम गरेको हुन्छ । त्यसैले बजार व्यवस्था बढी दक्ष हुन्छ, नियोजित प्रणालीभन्दा बढी फराकिलो हुन सक्छ ।

मिल्टन फ्रिडम्यान (१९१२-२००६)

स्वस्थ मुद्राको भूमिका, नियमनको लागत

उदारवादी अवधारणाका बारेमा फ्रिडम्यान खास सक्षम र प्रेरणादायी वक्ता थिए । उनको पुस्तक *क्यापिटलिज्म एन्ड फ्रिडम* (१९६२) र टेलिभिजन शृंखला तथा पुस्तक *फ्रि टु चुज* (१९८०) मार्फत करोडौं मान्छेले खुला बजार, स्वतन्त्र व्यापार, स्वतन्त्रता र पुँजीवादका बारेमा सिक्न पाएका थिए । यी दुवै पुस्तक उनले श्रीमती रोजसँग सहलेखन गरेका हुन् ।

सन १९४६ मा फ्रिडम्यानले घरभाडा नियन्त्रणको चर्को विरोध गरेका थिए । त्यो नीतिले घरधनीलाई घर मर्मत सम्भार गर्न वा घर भाडामा दिन उत्साही नबनाउने र आवासको गुणस्तर तथा आपूर्ति घटाउने तर्क उनले गरेका थिए । उनले विभिन्न पेशा (चिकित्सक, वकिल, लेखापाल आदि)को नियमन तथा अनुमतिपत्र सम्बन्धी व्यवस्थाको अध्ययन गरेका थिए । यो व्यवस्थाले सर्वसाधारणको नभई ती पेशेवरहरूको हित गर्ने उनको निष्कर्ष थियो । प्रतिस्पर्धा नियन्त्रित हुँदा उपभोक्ताले गुणस्तरहिन सेवालालाई बढी तिर्नुपरेको उनले पत्ता लगाएका थिए ।

बिसौं शताब्दीको प्रमुख समस्या मुद्रास्फीतिमाथि मौद्रिक नीतिको प्रभाव बारेको अध्ययनका लागि फ्रिडम्यान बढी परिचित छन् । उनले मुलप्रवाहमा प्रचलित सरकारले कर तथा खर्चलाई तलमाथि गरेर मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्न सक्छ भन्ने दृष्टिकोणको आलोचना गरेका थिए । बरु यसका लागि सरकारले चलनमा रहेको मुद्राको परिमाणलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने उनको तर्क थियो । तर उनका अनुसार मौद्रिक नीति यसका लागि सबैभन्दा खराब अस्त्र हो । त्यसैले सरकारले केवल सामान्य रूपरेखा तयार गरेर छोड्नुपर्छ, निरन्तर आर्थिक हस्तक्षेप गर्ने कार्य त्याग्नुपर्छ ।

जेम्स एम. बुकानन (१९१९-२०१३) र गोर्डोन टलक (१९२२-२०१४)

राजनीतिक निर्णय प्रक्रियाको आलोचना ।

बुकानन र टलकले अर्थशास्त्रमा 'सार्वजनिक छनोट' विधाको विकास गरे, यसले असफल बजारले सरकारी हस्तक्षेपलाई उचित ठहर्‍याउँछ, भन्ने विचारलाई चुनौती दियो । नीति निर्माण प्रक्रियामा निजी स्वार्थ र शोषण हावी हुने भएकाले सरकारको असफलताले प्रायः संकट ल्याउने व्याख्या उनीहरूले गरेका थिए ।

खराबी चुनावबाटै सुरु हुने बुकानन र टलकले औल्याएका थिए, त्यहाँ जनताको छनोट होइन प्रतिस्पर्धी स्वार्थहरू जुध्ने गर्छन् । पुँजीवाद अन्तर्गत मान्छेले विभिन्न वस्तुहरू मध्येबाट आफुले चाहेको वस्तु रोज्न सक्छन् । चुनावमा बहुमतले सबैका लागि रोजिदिन्छ, त्यति मात्र होइन राज्य शक्तिको दुरुपयोग गरेर अल्पमतको शोषण गर्न सक्छ, पुँजीवाद अन्तर्गत उत्पादकले त्यसो गर्न सक्दैनन् ।

चुनावमा प्रायः विशिष्ट स्वार्थ समूह हावी हुन्छ, नतिजामा त्यो समूहको स्पष्ट र बलियो स्वार्थ हुन्छ, सर्वसाधारणको स्वार्थ भने छरिएको र सामान्य हुन्छ । यो अवस्थामा जतिसुकै जनपक्षीय राजनीतिकर्मी भए पनि चुनाव जित्नका लागि त्यस्ता स्वार्थी समूहसँग सम्झौता गर्नु पर्छ । अनि नीति कुन चिज लाभकारी हो भन्नेमा केन्द्रित हुन्छ, कुन विवेकसम्मत हो भन्नेमा होइन् ।

आफ्ना उपायहरूलाई विधायिकीबाट अनुमोदन गराउनका लागि राजनीतिकर्मीले सामान्यतया आफ्ना सहकर्मी र अरु विधायकहरूको समर्थन जुटाउन थप सम्झौता गर्नुपर्ने हुन्छ । उनीहरूले 'तपाइ मेरो समर्थनमा भोट हाल्नुस, म तपाइलाई भोट हाल्छु' भन्ने किसिमका सम्झौता गर्न सक्छन् र प्रकारान्त सबैले वास्तवमै चाहेको भन्दा बढी नियम कानुन बन्ने अवस्था आउँछ । अन्त्यमा, यस किसिमको विवेकहिन प्रक्रियाबाट बनेको नियम कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीकहाँ आइपुग्दा पूर्ति गर्नुपर्ने उसको आफ्नै खास स्वार्थ हुन्छ । उदाहरणका लागि उसले आफ्नो व्यक्तिगत कर्मचारीय साम्राज्यलाई विस्तार गर्न नियमलाई अझ जटिल बनाउन सक्छ, जसको व्यवस्थापन गर्न अझ धेरै कर्मचारी आवश्यक हुन्छ ।

बुकानन र टलकले पुँजीवाद पूर्ण नहुन सक्छ तर यसको विकल्पका बारेमा पनि भावनामा बहकिनु जरुरी छैन भन्ने निष्कर्ष निकालेका थिए ।

गेरि बेकर (१९३०-२०१७)

मानवीय पुँजी, सामाजिक समस्यामा आर्थिक समाधान

मिल्टन फ्रिडम्यानका विद्यार्थी अमेरिकी अर्थशास्त्री गेरि बेकरले अपराधीहरूको उत्प्रेरणा, अल्पसंख्यकमाथि विभेद, आप्रवासजस्ता विभिन्न सामाजिक मुद्दाहरूमा आर्थिक अवधारणाहरूको प्रयोग गरेर नयाँ थालनी गरेका थिए । उनलाई *मानवीय पुँजी*माथि उनले गरेको खोजका कारण बढी चिनिन्छ, यद्यपि उनले त्यो शब्दावली रचना गरेका थिएनन् ।

गुण, ज्ञान तथा सीप मानवीय पुँजी हो यसले व्यक्तिलाई बढी उत्पादनशील बनाउँछ । शिक्षा तथा तालिममा गरिने लगानी मात्रै होइन समयनिष्ठ तथा कर्मठजस्ता मूल्यहरू र राम्रो स्वास्थ्य पनि यसमा समावेश हुन्छन् । बेकरले विशिष्ट र सामान्य गरी दुई किसिमका मानवीय पुँजी पहिल्याएका थिए । अधिकारयुक्त सफ्टवेयर कसरी चलाउने भन्ने ज्ञानजस्तो कुनै पेशाव्यवसायका लागि आवश्यक ज्ञान विशिष्ट मानवीय पुँजी हो । यस खालको ज्ञान प्राप्तिका लागि कम्पनीहरूले कर्मचारीमाथि पैसा खर्च गर्छन्, किनकी कर्मचारीले त्यो कुरा थाहा पाउनुपर्छ, कर्मचारीले छोडे भने त्यो ज्ञान अर्को प्रतिस्पर्धीलाई उपयोगहिन हुन्छ । सामान्य मानवीय पुँजी भनेको जुनसुकै क्षेत्रमा प्रयोग गर्न सकिने, उदाहरणका लागि किबोर्ड चलाउन सक्ने ज्ञान हो । यस्तो हस्तान्तरणीय ज्ञानका लागि कम्पनीहरूले पैसा तिर्न खोज्दैनन्, त्यसैले त्यस्तो ज्ञान आर्जन गर्न कर्मचारी आफैले खर्च गर्नुपर्छ ।

बेकरको अवधारणाबाट अरु पनि रोचक अन्तर्दृष्टि उद्घाटित भएको थियो । उदाहरणका लागि उनले अधिल्लो पुस्ताको तुलनामा अहिलेको पुस्ताले शिक्षामा बढी समय खर्चिने गरेको छ, किनकी उनीहरू पहिलेको तुलनामा लामो बाँच्न थालेका छन्, यसका लागि उनीहरूसँग सम्भावित लाभलाई लम्ब्याउन र बढाउन हस्तान्तरणीय ज्ञान हुनु पर्छ । प्राविधिक विकासले पनि उन्नत ज्ञान तथा उच्च प्राविधिक सीप हासिल गर्दा लाभकारी हुने बनाएको छ, किनभने यसले हामीलाई बढी उत्पादनशील तथा उच्च मूल्यवान बनाउँछ । मानवीय पुँजीको यो अवधारणाले किन पहिलेका तुलनामा महिलाहरू अहिले शिक्षामा सहभागी छन् भन्ने विषयको पनि व्याख्या गर्न मद्दत गर्छ । यो सामाजिक परिवर्तनको मात्र कुरा होइन । घरायसी

कामहरु स्वचालित हुँदै गएकोले पनि धेरै महिलालाई आफ्नो वृत्तिविकास गर्ने स्वतन्त्रता प्राप्त हुँदै गएको छ ।

अर्को अन्तिम तर महत्वपूर्ण निष्कर्ष पनि छ । प्रविधि छिटोभन्दा छिटो परिवर्तन हुने भएकाले जीवनपर्यन्त सिक्किरहनु पर्ने, यसले मान्छेलाई नयाँ सीप विकास गर्न सक्षम बनाउने र उनीहरुको मानवीय पुँजीलाई पुनर्ताजगी गर्दै लैजाने बेकर बताउँछन् ।

इजायल कर्जनर (१९३०-)

उद्यमशीलताको भूमिका, गतिशील प्रभावको महत्व

लन्डनमा जन्मेका कर्जनरले न्युयोर्कमा लडविग भन मिसेस अन्तर्गत रहेर अध्ययन गरेका थिए । मिसेस जस्तै उनले चल्तिको 'स्थिर सन्तुलन' मोडेलले अर्थतन्त्रको गतिशील स्वभावलाई छिपाएको तर्क गरेका छन् । आर्थिक गतिविधि कुनै पूर्ण सन्तुलनको बिन्दुमा स्थिर भएर बस्दैन बरु मान्छेहरुले निरन्तर आफ्नो योजनामा संशोधन गरिरहेका हुन्छन् र अरुको गतिविधिमा आउने बदलावलाई सम्बोधन गर्न आफ्नो गतिविधिलाई पनि समायोजन गर्दै अघि बढिरहेका हुन्छन् । यस किसिमको गतिशील प्रक्रियाले उनीहरुको गतिविधिलाई पूर्ण नहुँदा हुँदै पनि निरन्तर समन्वयमा राख्छ ।

कर्जनरले समन्वयलाई सञ्चालन गर्ने, कायम राख्ने र सुधार गर्ने सन्दर्भमा उद्यमशीलताले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने व्याख्या गरेका थिए । उद्यमशीलता भनेको बजारमा रहेको अन्तर तथा अभाव पहिल्याउने र त्यसलाई पूर्ति गर्ने तथा सच्याउन क्रियाशील हुने व्यक्तिहरु (पेशेवर उद्यमी मात्र होइन सर्वसाधारण पनि) मा निहित एक प्रक्रिया हो । उदाहरणको लागि कुनै उत्पादनलाई भुन हलुंगो र टिकाउ बनाउनका लागि नयाँ किसिमको कच्चा पदार्थ प्रयोग गर्न सकिने कसैले पत्ता लगाउन सक्छ, कसैले नयाँ बन्दै गरेको कार्यालयले वरपर कफि पसलको माग बढ्ने कुरा पहिल्याउन सक्छ, अर्कोले स्थानीय रूपमा परिचित पाउरोटी पसलको शाखा देशैभर खोल्न सकिने थाहा पाउन सक्छ । आफ्ना लागि उद्यमशील लाभ प्राप्त गर्न यस खालका संकेतहरुमा उनीहरु क्रियाशील हुन सक्छन् तर त्यसो गर्दा उनीहरुले सर्वसाधारणको आवश्यकता तथा चाहनालाई पूर्ति गर्ने गरी उत्पादनको श्रेष्ठतम संयोजनद्वारा मानवीय आर्थिक गतिविधिको समन्वयलाई मद्दत गरेका हुन्छन् ।

यसले के देखाउँछ, भने आर्थिक समायोजन तथा समन्वय भारी मात्रामा विभिन्न मान्छेसँग हुन सक्ने स्थानीय बजारको अवस्थामाथिको ज्ञानमा निर्भर गर्छ । तर यो तथ्यलाई मूल प्रवाहको 'पूर्ण सूचना' वाला अर्थशास्त्रले बिसिँएको छ । यसले हामीलाई उद्यमशीलताको भावना जागृत हुनका लागि सही नीति, संस्था र खुला बजार आवश्यक हुन्छ, भन्ने पनि देखाउँछ ।

डेइडे म्याकक्लोस्की (१९४२-)

उदारवादी आदर्श तथा आर्थिक वृद्धि

म्याकक्लोस्की जन्मदा पुरुष भए पनि ५३ वर्षको उमेरमा महिलामा रूपान्तरण भएका थिए । पहिले डोनाल्ड म्याक्लस्कीका रूपमा मूल्य सिद्धान्त लगायतका विषयको कारण चर्चित उनको प्रभावलाई बेलायतको आर्थिक इतिहास अध्ययनले अभै विस्तार गरेको हो । पछिल्लो दुई शताब्दीमा हासिल भएको व्यापक आर्थिक वृद्धिको व्याख्या पुँजी र संस्थाले मात्रै गर्दैनन् बरु उदारवादी सोच खासगरी 'बुर्जुवा आदर्श' ले गर्छ भन्ने उनको निष्कर्ष थियो ।

म्याकक्लोस्कीले पछिल्लो तीव्र गतिको आर्थिक वृद्धिको रेखांकन गरेकी छन् । सन १८०० मा एउटा औसत मान्छेले दिनमा आजका हिसाबले केही डलर कमाउँथ्यो । अहिले त्यो कमाई दसौं गुणा बढी छ । सन १८०० यता विश्व जनसंख्या सात गुणा बढेको अवस्थामा पनि आम्दानीमा भएको त्यस्तो वृद्धिलाई सम्पत्तिको व्यापक विस्तार मान्नुपर्छ । यो भौतिक समृद्धि मात्र थिएन, सम्पत्तिमा भएको वृद्धिसँगै आयु, साक्षरता, बौद्धिक तथा सांस्कृतिक समृद्धि पनि प्राप्त भएको छ ।

१०. आलोचक र आलोचना

विडम्बना, अमेरिकी फिल्म निर्माता माइकल मुर (१९५४-), कोरियाली अर्थशास्त्री हा जुन चाड (१९६२-), क्यानडाली अधिकारकर्मी नाओमी क्लेन (१९७०-) र फ्रान्सेली लेखक थोमस पिकेटी (१९७१-) ले पुँजीवादको विरोध गरेर आफुलाई धनी बनाएका छन् । यदि कसैको विचारको माग छ भने पुँजीवादले आफ्नै आलोचक भए पनि त्यसलाई पुरस्कृत गर्छ भन्ने यसले देखाउँछ, तर अरु व्यवस्थाहरुमा आलोचनालाई गलहत्याइन्छ ।

पुँजीवादले आफ्नो अवमूल्यन गरेको छ भन्ठान्ने बुद्धिजीवी, शिक्षक, लेखक तथा कलाकार पनि उत्तिकै छन्, बढी न्यायपूर्ण समाजमा आफ्नो सम्मान तथा अधिकार हुने उनीहरुलाई लाग्छ । तर उनीहरुको कामको मूल्य लगाउने पुँजीवादले होइन अरु मान्छेले हुन भन्ने उनीहरुले बिसिन्छन् । मान्छेले उनीहरुका बारेमा गरेको मूल्यांकनको सम्मान गर्नुहुँदैन भन्ने को होला ?

स्रोत जुनसुकै होस तर पुँजीवादका विरुद्धमा नैतिक आलोचना, पुँजीवादी अर्थतन्त्रको संरचना, कम्पनीहरुको शक्ति तथा भूराजनीतिक चासो जस्ता केही जायज आलोचनाहरु छन् जसलाई यसका समर्थकहरुले सम्बोधन गर्ने पर्छ ।

नैतिकताको आलोचना

समानता कि समृद्धि- पुँजीवादी समाज उल्लेख्य रुपमा समान हुन्छन्, तर जब मान्छेहरु वस्तु तथा सेवासँग पैसा साट्छन् त्यतिबेला उनीहरुको वित्तीय स्वामित्वमा स्वतः परिवर्तन आउँछ (यद्यपि यसलाई उनीहरुले प्राप्त गरेको सन्तुष्टीले सन्तुलित गर्दछ) । वित्तीय समानता कायम गर्ने एउटै मात्र उपाय निरन्तर पुनर्वितरण हुन सक्छ ।

वित्तीय असमानताका धेरैजसो आँकडा भुक्त्याउने खालका हुन्छन् किनकी तिनीहरुको हिसाब निकाल्दा करअधिको आम्दानीमा केन्द्रीत हुन्छन् र कल्याणकारी कार्यक्रम अन्तर्गत हुने भुक्तानीलाई समावेश गरिएको हुँदैन । कर र कल्याणकारी अनुदानलाई समावेश गर्ने हो भने समानताको आँकडा संसारभर लगभग उस्तै आउँछ, तल्लो १० प्रतिशतले मध्यम आयको ४० प्रतिशत हिस्सा पाइरहेका हुन्छन् । यो आँकडा उमेर तथा बसाईसराई लगायतको प्रभावका बारेमा पनि अस्पष्ट छ, मानवीय तथा भौतिक पुँजी निर्माण गर्न बाँकी नै हुने भएकाले कम

उमेरका मान्छेसँग धन कम हुन्छ, आप्रवासीसँग तुलनात्मक रूपमा थोरै सीप हुन्छ, उनीहरू कम ज्याला पाइने काम गर्छन र त्यसैलाई आधार बनाएर अर्को राम्रो काममा फड्को मार्न प्रयासरत हुन्छन् । यो खालको प्रगति सबै खाले व्यवस्थामा स्वाभाविक हो ।

केही आलोचकहरू पूर्ण समानता असम्भव देखेर पैतृक सम्पत्तिमा उच्च करको वकालत गर्छन, यसबाट सम्पत्ति सजिलै अनुत्पादक व्यक्तिको हातमा पुग्दैन र सबैले लगभग समान धरातलबाट जीवन थालनी गर्नुपर्छ भन्ने उनीहरूको तर्क हुन्छ । तर यो कुरामा धेरै किसिमका नैतिक र अन्य आपत्तिहरू छन् । उदाहरणका लागि यो मानवीय प्रकृति विरुद्ध छ किनभने मान्छेहरूमा आफ्ना सन्तानलाई दिने शक्तिशाली चाहना हुन्छ । केही मान्छे अरुभन्दा बढी समय बाँच्छन, उनीहरूले जीवनकालमै आफ्ना सन्ततिलाई बढी सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्ने मौका पाउँछन् । मृत्युपछि कर लगाएर खोसिने भएपछि कतिपयले पहिल्यै खर्च गरेर उडाउन सक्छन् । यसले न्यून लगानीको अवस्था निम्त्याउँछ र भविष्यको सम्वृद्धिलाई न्यून बनाउँछ, पारिवारिक स्वामित्वका व्यवसाय हराउँछन् । फेरि जे भए पनि पुस्तैनी सम्पत्ति स्थायी हुदैन भन्ने हामीले देखेका छौं ।

सबै जना सैद्धान्तिक रूपमा समान व्यवहार र अवसरमा समानताको समर्थन गर्छन तर कोहीपनि वृहत समानताको लागि आफ्नो भागको समृद्धिबाट योगदान गर्न चाहदैनन् । पैसाले खुसी किन्न सक्दैन भनिन्छ तर सबै प्रमाणहरूले पैसाले सक्छ भन्ने देखाउँछ । हामीले समाधान गर्नुपर्ने समस्या आय असमानता होइन बरु जनताले सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न सक्ने पर्याप्त आमदानी हो ।

पुँजीवाद र लोभ- पुँजीवाद लोभमा आधारित हुन्छ भन्ने आलोचना निजी स्वार्थ र लोभ बीचको भिन्नता नबुझ्दा पैदा भएको हो, उत्पादकहरू साँच्चिकै लोभी भए भने उपभोक्ताले तिनलाई परित्याग गर्ने छन् । अनि किन व्यवसायीलाई मात्रै लोभीको आरोप लगाउने ? व्यवसायी नाफाको भोका होलान, उपभोक्ता पनि बचतका लागि उत्तिकै भोका हुन्छन भने कामदार उच्च ज्यालाको भोका हुन्छन् । तर पनि हामी कहिल्यै लोभी ग्राहक वा लोभी कामदार भनेको सुन्दैनौं ।

अपवादमा कहिलेकाही आलोचकहरूले पुँजीवादले सबैलाई लोभी बन्न प्रेरित गर्छ, यसले सार्वजनिक सेवा उपलब्ध गराउनका लागि आवश्यक करको विरोध गर्न सर्वसाधारणलाई प्रेरित गर्छ भनेको सुनिन्छ ।

तर कर बारे प्रश्न गर्नु गलत होइन, धेरैजसो सार्वजनिक सेवा (शिक्षा तथा स्वास्थ्य जस्ता) निजी तवरले बजारबाट वा अरु किसिमका माध्यम (सांस्कृतिक तथा कल्याणकारी कार्यक्रम) मार्फत नागरिक समाजबाट पनि प्रवाह गर्न सकिन्छ । कर आवश्यक हुन सक्छ, यो एउटा आवश्यक पिशाच हो । अन्तत यो जनताबाट बलपूर्वक उठाइन्छ, यसलाई केही यस्ता (कारागार, सेना वा गर्भपतनजस्ता) कुरामा खर्च गरिन्छ जसको केही करदाताले चर्को विरोध गर्छन्, यसले राज्यको एकाधिकारी व्यवस्थालाई प्रोत्साहित गर्छ, जुन कम दक्ष हुन्छ र थोरै छनौटको अवसर दिन्छ, यसले स्वार्थी समूहलाई पैरवी गर्ने मौका दिन्छ, अनुदान र कृपा खोज्ने आसेपासेलाई चनाखो बनाउँछ, यसले नकारात्मक प्रेरणाको वातावरण सिर्जना गर्छ-जस्तोकी आय करले कामलाई कम पारितोषिकवाला बनाउँछ, पैतृक सम्पत्तिमा करले लगानी र बचतलाई निरुत्साहित गर्छ ।

भौतिकतावाद र उपभोक्तावाद- पुँजीवादले भौतिकतावादी बनाउने र 'अधिक' उपभोगलाई बढावा दिन्छ भन्ने अर्को नैतिक आलोचना हो । यो आलोचनाको इतिहास अनौठो छ । पुँजीवादका पहिलेका आलोचकहरू यसले काम गर्दैन, विवेकपूर्ण योजनाले जीवनस्तरमा छिटो परिवर्तन ल्याउँछ भन्थे, तर घटनाहरूले यसलाई गलत साबित गरिदिए । त्यसकारण अहिले आएर पुँजीवादले असाध्यै राम्रो गर्‍यो, मान्छेहरूलाई आफ्नो चाहनाको 'अधिक' पूर्ति गर्न सक्ने बनायो, देखावटी र फजुलखर्ची बनायो, मान्छेका सामाजिक उद्देश्यहरूबाट अलग्यायो भन्ने आलोचना हुने गरेको छ । तर 'अधिक' के लाई भन्ने सोचको कुरा हो, जुन सार्वजनिक नीति तर्जुमाको अत्यन्तै कमजोर आधार हो, खासगरी त्यस्ता उपभोगलाई रोक्न बल प्रयोग गरिने कुरा ।

यो तर्कमा अरु दुई कमजोरी छन् । पहिलो, मान्छेले कुन कुरालाई महत्व दिएर उत्पादन र उपभोग गर्छन् त्यसलाई हामीले महत्व दिदैनौं भने पनि हामीसँग रोक्ने नैतिक अधिकार हुदैन । र उनीहरूलाई हामीले महत्व दिएका र हामीले जतिसुकै पुण्यको काम ठानेको भए पनि ती काम गर्न बाध्य पार्न सक्दैनौं । त्यसले उनीहरूको छनौटको र आत्म निर्णयको अधिकार उल्लंघन गर्छ ।

दोस्रो, हामीले पुँजीवाद अवलम्बन गर्नुको मुख्य कारण भनेको यो आर्थिक वस्तु उत्पादनमा सबैभन्दा सक्षम छ भन्ने भएकाले हो । समानता र एकता जस्ता सामाजिक नतिजाका लागि हामीले यसलाई अवलम्बन गरेका

होइन्तौं । त्यस्तो कार्यका लागि यो गलत औजार हो र त्यसका लागि हामी यसलाई दोष दिन सक्दैनौं । तर यसले शान्ति र आम समृद्धि जस्ता केही सुखद सामाजिक नतिजाहरू भने हासिल गर्न सक्छ, तर यी केवल बोनस हुन ।

लागत न्यूनीकरण र गुणस्तर- धेरै आलोचक प्रतिस्पर्धाका कारण उत्पादकले लागतमा असाध्यै न्यूनीकरण गर्नुपर्छ, जसले गर्दा उपभोक्ताकोमा सस्तो र गुणस्तरहीन वस्तु आइपुग्छ, भन्ने सोच्छन । उनीहरूले बनाएका वस्तु टिकाउ हुदैनन् भन्ने गुनासो आलोचकहरूका हुन्छन् जुन अविवेकी र भुटो अर्थतन्त्र हो ।

तर वास्तवमा प्रतिस्पर्धाले उपभोक्ता जोसुकै होउन तिनीहरूको माग पूर्ति गर्न उत्पादकलाई दबाव दिन्छ । मान्छेले कुनै सन्दर्भमा गुणस्तर माग गर्न सक्छन भने कुनैमा सस्तो माग गर्न सक्छन् । उदाहरणका लागि यदि छिटोछिटो फेसन परिवर्तन भइरहेको छ भने महँगो कपडा उत्पादन गर्नुको अर्थ हुदैन जुन फेसनबाट चाडै बाहिरिन्छ । यही कुरा व्यक्तिगत प्रयोगका विद्युतीय सामग्रीमा पनि लागु हुन्छ, नयाँ प्रविधिले तिनलाई छिट्टै काम नलाग्ने बनाइदिन सक्छ । अर्कोतिर लामो समयसम्म चल्ने (घाँस काट्ने मेसिन, पियानो) जस्ता फेसन परिवर्तनले खास महत्व नराख्ने वस्तुमा उपभोक्ताले सस्तोको सट्टा बलियो रोज्न सक्छन् ।

यी सबै सन्दर्भमा उपभोक्ता महत्वपूर्ण हुन्छन्, प्रौढ र धनी उपभोक्ताले उच्च गुणस्तरको महँगो वस्तु मन पराउन सक्छन भने युवा र गरिब उपभोक्ताले न्यून गुणस्तरको सस्तो रोज्न सक्छन । कसले उनीहरूको रोजाईलाई अस्वीकार गर्ने ?

मान्छेको रोजाई गलत हुन्छ- मान्छेहरूको रोजाई गलत हुन्छ भन्ने विषयमा केही आलोचकहरूको आपत्ति रहेको छ, मान्छेहरूले आफुले नबुझेको बचत योजना रोज्ने वा आफ्नो आवश्यकतासंग मेल नखाने वस्तु खरिद गर्ने कुरालाई उनीहरूले उदाहरणका रूपमा अधि सार्ने गरेका हुन्छन् । उनीहरू खासगरी वित्तीय सेवाजस्ता नयाँ उत्पादनहरूको कडा नियमन गर्नुपर्छ वा त्यस्ता उत्पादनको पूर्ण असर थाहा नहुञ्जेल रोक्नुपर्छ भन्ने तर्क गर्छन ।

तर जनताले खरिद गरेर गलति गर्लान भन्दै नयाँ उत्पादनमाथि प्रतिबन्ध लगाउनु भनेको नवप्रर्तन र समृद्धिलाई मान्नु हो । यो प्रगतिबाट लाभ उठाउन सक्ने भविष्यको पुस्ताले गुमाउने छन् । सरल तथा सामान्य सुरक्षाका लागि केही व्यवस्था गर्न सकिन्छ, जस्तोकी जटिल किसिमका बचत कार्यक्रमका लागि परीक्षण काल ।

बढी नियमन अर्थहिन हुन्छ । कसैले पनि कुनै व्यवसायको लाईसेन्स हेर्नेनन्, उनीहरु किनमेलका लागि साथीभाई, छिमेकीहरूसँग सरसल्लाह गर्छन ।

हामी कसैले पनि सबथोक अनुमान गर्न सक्दैनौं, नियमकले पनि सक्दैनन् । त्यसैले हामीले कुनै वस्तुका बारेमा पाउन सकिने जति जानकारी लिएर त्यसलाई खरिद गर्छौं । धेरै मान्छे त्यस आधारमा आफ्नै छनोट गर्न सक्षम हुन्छन् । उनीहरुलाई आफ्ना आवश्यकताका बारेमा पनि राम्रो जानकारी हुन्छ, दूरको सरकारी अधिकारीलाई भन्दा । कुनै वस्तु किन्नका लागि कुनै व्यक्तिलाई के चिजले प्रोत्साहित गर्छ भन्ने जानकारी नियमकलाई हुँदैन भने त्यसो गर्नबाट रोक्ने अधिकार वा कारण उसलाई कसरी प्राप्त हुन्छ ? जब मान्छेले गलति गर्छन र हामी तिनीहरुलाई त्यसबाट उताउँछौं भने त्यसो गर्दा उनीहरुलाई हामीले लापरवाही गर्न प्रेरित गरिरहेका हुन्छौं, छनोट गर्ने अधिकार खोस्यौं भने हामीले उनीहरुलाई निकम्मा बनाएका हुन्छौं । मान्छेले आफ्ना छनोटको परिणामलाई स्वीकार गर्नु बढी प्रभावकारी र बढी नैतिक हुन्छ ।

संरचनाको आलोचना

उत्पादनमा अराजकता- धेरै आलोचकले पुँजीवादी उत्पादन प्रणालीलाई अदक्ष, अविवेकी र अराजक भनेका छन् । उदाहरणका लागि धेरै कारखानाले उस्तै किसिमका वस्तु उत्पादन गरिरहेका हुन्छन् र त्यसको विज्ञापनमा पैसा गर्नुपर्छ, त्यसो गर्नुको सट्टा एउटा ठूलो कारखानाले उत्पादन गर्ने हो भने बढी दक्ष हुन्थ्यो र विज्ञापन गर्ने पर्ने थिएन । यसैगरी पुँजीवादी शैलीको आकस्मिक उत्पादनको सट्टा योजनाबद्ध ढंगले उत्पादन गर्ने हो भने स्रोतहरुको प्रयोग व्यवस्थित उत्पादन संरचनामा हुन सक्थ्यो, बढी विवेकी र कम खर्चिलो ढंगले हुन्थ्यो ।

यस खालको आलोचना गर्नेहरुले प्रतिस्पर्धाकै कारण पुँजीवाद गतिशील हुन्छ भन्ने बिर्सेका हुन्छन् । सबै कारखानाले एक समानको वस्तु उत्पादन गरेका हुँदैनन्, बरु उपभोक्तालाई आकर्षित गर्न आफ्नो उत्पादनलाई सकेसम्म फरक बनाउने, त्यसलाई निरन्तर सुधार गर्ने र व्यर्थको खर्च कटौती गर्ने कोसिस गरेका हुन्छन् । अनुभवहरुले के देखाएको छ भने एकल उत्पादकलाई आफ्नो उत्पादनमा सुधार वा दक्षता वृद्धि गर्ने प्रेरणा कम हुन्छ ।

यथार्थमा पुँजीवादमा प्रशस्त योजना बनेका हुन्छन्, व्यक्ति र फर्महरूले सधैंजसो योजना बनाइरहेका हुन्छन् । उपभोक्ताहरूको के खरिद गर्न चाहन्छन्, के चाहदैनन् भन्ने दैनिकको निर्णय मार्फत ती योजनालाई निरन्तर रूपमा पृष्ठपोषण प्राप्त भइरहेको हुन्छ, र उत्पादकले त्यसै अनुरूप आफ्नो योजनालाई समायोजन गर्छन् । यदि उनीहरूले गलति गरे भने त्यसबाट उनीहरू मात्रै पीडित हुन्छन् । तर समग्र मुलुककै उत्पादनलाई योजनावद्ध गरियो भने कुरा बेग्लै हुन्छ । त्यस्ता विशाल योजना कार्यान्वयनमा ल्याउँदा वा परिवर्तन गर्नु पर्थो भने ढिलो हुन्छ, उपभोक्तालाई छनोटको अवसर नहुने भएकाले पृष्ठपोषण पनि कम हुन्छ, त्यसैले गतिशीलता र प्रगति पनि कम हुन्छ । अनि योजना असफल भयो भने पूरै मुलुकले दुःख भोग्नुपर्छ ।

अनुत्पादक सट्टेबाजी- सेयर वा मुद्राको मूल्य, फ्युचर मार्केट र अरु यस्तै क्षेत्रमा हुने पुँजीवाद अन्तर्गतको वित्तीय सट्टेबाजी प्रति पनि धेरै आलोचकहरूले आपत्ति जनाएका हुन्छन् । यसलाई उनीहरूले अनुत्पादक भनेका हुन्छन्, यसले समय, ऊर्जा र पुँजी मात्रै खपत गर्ने उनीहरू बताउँछन् ।

वास्तवमा सट्टेबाजी भनेको जीवन्त अर्थतन्त्र र पुँजी बजारको संकेत हो, सट्टेबाजले केही न केही मूल्य सिर्जना गरेकै हुन्छन् । उत्पादनमा विशिष्टिकरण हुने भएकाले सट्टेबाजहरूले आफ्ना प्रतिस्पर्धीहरूलाई पराजित गर्नुछ भने केही फर्म वा कुनै एक क्षेत्रका बारेमा पर्याप्त ज्ञान राख्नु आवश्यक हुन्छ । कहाँ लगानी गर्ने, कहाँबाट लगानी फिर्ता गर्ने भन्ने उनीहरूको सुसूचित निवेश निर्णय ती फर्महरू र क्षेत्रको स्वास्थ्य तथा सम्भावनाका मूल्यवान संकेतहरू हुन्, यसले अरु मान्छेलाई पनि आफ्नो पैसा के मा लगाउने भन्ने निर्णय गर्न मद्दत गर्छ । यसले लगानीका जोखिम न्यूनीकरणमार्फत लगानी विस्तार, पुँजी सिर्जना तथा उत्पादन दक्षतालाई प्रोत्साहित गर्छ, यसले स्रोतहरूलाई सबैभन्दा बढी उत्पादनशील उपयोगतर्फ पुर्‍याउन मद्दत गर्छ ।

अप्रजातान्त्रिक उत्पादन- पुँजीवाद अन्तर्गत उत्पादनलाई मालिकहरूको लाभ हुने गरी संगठित गरिएको हुन्छ जबकी यसलाई सर्वसाधारण तथा अन्य सरोकारवालाको हित हुने गरी संगठित गरिनुपर्थ्यो भन्ने एक अर्को आलोचना हो । त्यसैले उत्पादनलाई प्रजातान्त्रिक नियन्त्रणमा ल्याउनुपर्छ ताकी दीर्घकालमा यसलाई राष्ट्रको हित हुने गरी सञ्चालनमा ल्याउन सकियोस, मालिकहरूको अल्पकालिन लाभका लागि होइन् ।

दुर्भाग्य, प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण भनेको राजनीतिक नियन्त्रण हो, दबाव समूहको शक्ति, मतदाता, राजनीतिकर्मी, कर्मचारीहरूको निजी स्वार्थ लगायतको सम्पूर्ण राजनीतिक समस्याहरू सहितको हो । सरोकारवालाहरूको हितमा राजनीतिक रूपले चलाइएको अर्थतन्त्र भन्नुको अर्थ वर्तमानका सरोकारको हितमा अर्थतन्त्रलाई सञ्चालन गरिएको छ, भन्ने हो, ती सरोकारवालालाई साबिकको अभ्यासलाई जारी राख्दै फाइदा हुन्छ, भन्ने प्रस्ट चासो देखिन्छ, उनीहरू यसलाई नवप्रवर्तनले विस्थापित गरिस भन्ने चाहदैनन् । उनीहरू सधैं अर्को पटकको चुनावलाई मात्रै हेर्ने राजनीतिकर्मीभन्दा पनि छोटो समयको लाभ हेर्ने हुन्छन् । यस विपरित निजी व्यवसायीले उनीहरूको व्यवसायको दीर्घकालिन बलमा जोड दियो भने त्यसबाट थप लगानी भित्र्याउने वा व्यवसाय थप मूल्यवान बन्ने जस्ता लाभ लिन सक्छ ।

कम्पनीको शक्ति

ठूला कम्पनीहरू- पुँजीवादका धेरैजसो आलोचनाहरू ठूला कम्पनीहरूको शक्तिमा केन्द्रीत हुन्छन् । तिनीहरूलाई राजनीतिकर्मीहरू, सार्वजनिक विषयका विचार निर्माण, उपभोक्ताको छनोटलाई प्रभावित पार्न सक्ने, राज्यबाट नियमन तथा कर छुट हत्याउन सक्ने र एकाधिकार निर्माण गर्नसक्ने शक्तिशाली निकायका रूपमा लिइएको हुन्छ ।

तर एकाधिकार र ठूला कम्पनी पुँजीवादका अभिन्न अंग होइनन् । पुँजीवादी प्रतिस्पर्धा अन्तर्गत कम्पनीहरू ठूलो हुने एउटै मात्र उपाय निरन्तर उपभोक्ताको सेवा हो । सबैभन्दा ठूलो कम्पनीलाई पनि अर्को प्रतिस्पर्धी वा उसको व्यवसायका ससना टुक्रा खोसेर साना कम्पनीहरूले समेत चुनौती दिन सक्छन् । उनीहरूले एकाधिकार कायम गर्न सक्ने एउटै आधार भनेको राज्यबाट कर वा अनुदान सहुलियत प्राप्त गरेर हो । यो पुँजीवाद होइन, आसेपासेवाद हो ।

यो आरोप राज्यका हकमा सजिलै स्थापित हुन्छ । राज्यसँग कर लगाउने, नियम कानून बनाउने शक्ति हुन्छ, तपाईंलाई जेल हाल्न सक्छ वा युद्धमा पठाउन सक्छ । व्यवसायीले त्यसो गर्न सक्दैनन् । तर धेरै मान्छेहरू ठूला कम्पनीको शक्तिलाई लिएर गुनासो गर्छन्, राज्य हो जहाँ साँच्चिकै शक्ति बसेको हुन्छ । प्रतिस्पर्धालाई प्रोत्साहित गर्ने राजनीतिकर्मी हामीलाई चाहिएको छ, ठूला र स्थापित उत्पादकहरूलाई लाभ पुऱ्याउने होइनन् ।

व्यवस्थापन र स्वामित्व- व्यवस्थापन र स्वामित्व छुट्टिने भएकाले ठूला पब्लिक कम्पनी निकम्मा हुन्छन भन्ने तर्क केही आलोचकहरु गर्छन । व्यवस्थापकहरु नियन्त्रणमा छैनन, शक्तिशाली छन र अधिक पारिश्रमिक लिन्छन् ।

तर व्यवस्थापन र स्वामित्वको अलगाव भनेको केवल श्रम विभाजनको एक अर्को उदाहरण हो । निश्चित रूपमा मालिकहरु (सेयरधनीहरु) ले व्यवस्थापकलाई नियन्त्रण गर्नुपर्छ तर गलत कम्पनी कानूनका कारण धेरै मुलुकमा सेयरधनीले त्यस्तो शक्ति गुमाएका छन् । यो पनि राजनीतिक हस्तक्षेपले पुँजीवादलाई राम्रोसँग काम गर्न नदिएको एक अर्को उदाहरण हो ।

अर्कोतिर जति ठूलो व्यवसाय भयो त्यसलाई सञ्चालन गर्न त्यति नै सीपयुक्त व्यवस्थापक चाहिन्छ । विश्व स्तरको अन्तर्राष्ट्रिय कम्पनी व्यवस्थापन गर्न सक्ने मान्छेहरु थोरै छन, त्यसैले तिनीहरुलाई बढी भुक्तानी दिइन्छ । त्यो साँच्चिकै अधिक भुक्तानी हुनुपर्छ भन्ने छैन, जब कुनै प्रमुख कार्यकारी अधिकृतले कम्पनी छोड्छ त्यसको मूल्यमा केही गिरावट आउन सक्छ । अब सेयरधनीहरुले निर्णय गर्नुपर्छ कि त्यो व्यवस्थापकलाई त्यति पैसा दिएर राख्नुको अर्थ छ कि छैन भनेर, राजनीतिकर्मिले होइन- जसका अरु नै राजनीतिक उद्देश्य हुन्छन् ।

विश्व सम्बन्ध

बहुराष्ट्रिय कम्पनी- बहुराष्ट्रियका तुलनामा अरु कम्पनीहरु आलोचनाको तारो कम बन्छन् । आलोचकहरुले तिनीहरुलाई विशेष संरक्षणको माग गर्ने, मुलुकहरुमा लागत भार सारेर कर बचाउन खोज्ने, तिनीहरुका सबैभन्दा प्रदुषक कारखाना गरिब मुलुकहरुमा सार्ने निकाय भएको आरोप लगाउँछन । विश्व बजारमाथि कुनै मुलुक जत्तिकै ठूला पुँजीहरु र बहुराष्ट्रिय निगमहरु हावी भएको तर्क उनीहरु गर्छन, केही कम्पनीले त बजारको खेलाडी भन्दा पनि साम्राज्यवादीको जस्तो भूमिका खेलेको आरोप लगाइन्छ ।

तर कम्पनीलाई यति ठूलो आकारमा वृद्धि हुनका लागि सरकार र आसेपासेवादले नै मद्दत गरेको हुन्छ । आर्थिक वृद्धिलाई सघाउने व्यवसाय र पुँजी आकर्षित गर्न मुलुकहरुमा भिन्न खालको कर व्यवस्था हुन्छ । बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरुले गरिब मुलुकहरुमा ठूलो लगानी गरेका हुन्छन्, उद्योगलाई अझ बढी उत्पादनशील बनाउन पुँजी भित्र्याएका हुन्छन्, रोजगारी अवसर बढाएका हुन्छन र ज्याला दर बढाइदिन्छन् । यीमध्ये केही काम असाध्यै कठिन हुन्छन, धनी मुलुकका मान्छेले नरुचाउने खालका केही धमिला प्रक्रिया हुन्छन् । तर यसको

विकल्पमा ती मुलुकहरुको विकास सुस्त हुन्छ, सुलभ र स्वस्थ उत्पादन उपभोग गर्ने उनीहरुका आकांक्षा स्थगित हुन सक्छन र तीनीहरुका जनता लामो समयसम्म गरिबीमै फस्न सक्छन् ।

साम्राज्यवाद, बहुराष्ट्रियताको कुरा गर्ने हो भने विश्व बजारले वास्तवमा विश्व शान्ति प्रवर्द्धन गरेको छ । तीनीहरुका लगानीले उदीयमान मुलुकमा अबौं मान्छेलाई गरिबीबाट उतारेको छ, र जीवन्त मध्यम वर्गको रचना गरेको छ, यो वर्गले शान्ति प्रवर्द्धन गरेरै सबै लाभ हासिल गर्न सक्छ, र व्यापारले त्यस्तो शान्तिलाई सम्भव बनाउँछ ।

म्याकडोनलाइजेसन- केही आलोचकहरु धनी मुलुकहरुका लगानीसँगै सांस्कृतिक साम्राज्यवाद पनि प्रवेश गर्छ, पश्चिमी ब्रान्ड, जीवनशैली र अभ्यासहरुले स्थानीयलाई बढारिदिन्छन् भन्छन् ।

तर सत्य के हो भने विश्वव्यापीकरणले बढी विविधतायुक्त वस्तु तथा सेवाको फैलावटलाई प्रोत्साहित गरेको छ । पूर्वी युरोपको ठूलो हिस्सा र दक्षिण पूर्वी एसिया अहिले पश्चिमसँग बन्द छैन, दुवै पक्षले दुवै तर्फका धेरै मुलुकहरुका उत्पादनबाट पहिलेभन्दा बढी लाभ उठाउन सक्ने भएका छन् । व्यापारले प्रदान गरेको उदीयमान मुलुकहरुको बढ्दो सम्पत्तिले अब बढी त्यस्तो सम्पत्ति भित्र्याउन मद्दत गरेको छ । धनी मुलुकतर्फ जाने विद्यार्थी तथा पर्यटकले आफूसँगै लैजाने मूल्य मान्यता तथा संस्कृतिले त्यसो गरेको छ । नतिजा सांस्कृतिक साम्राज्यवाद होइन विविधता र छनोट हुन्छ ।

रोजगारी संरक्षण- प्रायः के भनिन्छ, भने उदीयमान अर्थतन्त्रलाई विशेष सुरक्षाको खाँचो हुन्छ किनकी यसबाट त्यहाँका शिशु उद्योगले हुर्किने मौका पाउँछन र आर्थिक रुपमा बलियो हुन्छन । यसको अर्थ नियन्त्रण, आयातमा महशुल, निर्यातमा अनुदान हो, धनी मुलुकहरुले उनीहरुलाई परास्त गर्न सक्ने प्रतिस्पर्धाबाट यसले जोगाउँछ ।

तर गरिब मुलुकहरुको सबैभन्दा ठूलो समस्या पुँजीको अभाव हो, विदेशी लगानीलाई खुला गर्नु त्यसलाई सबैभन्दा छिट्टै प्राप्त गर्ने एक उपाय हो । नयाँ पुँजीले तीनीहरुलाई बढी उत्पादनशील बनाउँछ- संसारको जहासुकैका उत्पादनसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने वस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्न सक्ने बनाउँछ, स्थानीय उत्पादकलाई उनीहरुको महत्वाकांक्षा पूर्ति गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

संरक्षणवाद गैर स्वतन्त्र मुलुकहरुमा मात्र सम्भव हुन्छ, जहाँ राज्यले उद्योगहरु लाई सहयोग गर्ने नाममा करदातालाई वाध्य बनाउन सक्छ, वा आयात रोकन कोटा तथा भन्सार महशुल लगाउन सक्छ । तर अहिले बजारको विश्वव्यापीकरण भएको छ, यसको हिस्सा भएर मुलुकहरुले लाभ प्राप्त गर्न सक्छन्, संरक्षणकारी पर्खाल खडा गरेर त्यसको आडमा विकसीत हुन र त्यसलाई कायम राखी राख्न सक्दैनन् ।

आसेपासेवादमाथि जित

पुँजीवादका केही आलोचकहरु स्वतन्त्र व्यापार भन्ने चीज नै हुदैन भन्ने तर्क गर्छन् । त्यहाँ जहिलेसुकै स्वार्थको पैरवी र स्वार्थको मिलान भइरहेको हुन्छ, त्यसैले कडा नियम र नियमन चाहिन्छ, र पुँजीवादले सत्य हुने गरी राम्ररी काम गर्नुपर्छ ।

तर पुँजीवादका समर्थकले मिलेमतो र आसेपासेवादको पनि विरोध गर्छन्, त्यसलाई पुँजीवादको विशिष्ट चरित्र मान्दैनन् । बरु यी कुराहरु समाजवादमा बढी प्रचलित हुन्छन् । न्याय र स्वतन्त्र रुपमा सम्पत्तिको कारोबार गर्न पाइने किसिमको बजारलाई स्वतन्त्र रुपमा परिचालित हुन दिने नियमहरु आलोचकहरुले प्रस्ताव गरेकोजस्तो विस्तृत र जटिल हुदैनन् बरु सरल र साधारण प्रकृतिका हुन्छन् । व्यक्तिगत अधिकार तथा स्वतन्त्रता रक्षा जस्ता मुख्य भूमिकामा सरकार केन्द्रीत हुनुपर्छ, अर्थतन्त्र सञ्चालनको प्रयास गर्न हुदैन, राज्य र अर्थतन्त्रबीच एक किसिमको विभाजन हुनुपर्छ । इतिहासको दुखद पाठ के हो भने सर्वसाधारणभन्दा सरकारी अधिकारी न चलाख हुन्छन् न इमान्दार । राज्य शक्तिले कार्यान्वयनका लागि सबैभन्दा खराबलाई आफुतिर आकर्षित गर्छ, यसले उनीहरुलाई ठुलठूला गलति गर्न मद्दत गर्छ ।

११. पुँजीवादको भविष्य

पुँजीवादका धेरै सबल पक्ष छन्, यसका लागि संसारभर शान्ति र समृद्धि फैलाउने अवसरहरू पनि छन् । तर यसका भेद्य पक्षहरू छन् र यसको संवेदनशील संयन्त्रलाई भत्काउने, यसका प्रभावहरूलाई विकृत बनाउने र सर्वसाधारणमा रहेको समर्थनलाई अवमूल्यन गर्ने गरी यसलाई थप दुर्बल बनाउने जोखिमहरू पनि छन् ।

सबल पक्ष

समृद्धि- पुँजीवादका पक्षमा मुख्य तर्क, अहिलेको जस्तो कडा नियमन भएको अवस्थामा पनि के हो भने यसले समृद्धिलाई बल दिन्छ, खासगरी अति गरिबलाई । पछिल्लो विश्वव्यापीकरणले अबौं मान्छेलाई चरम गरिबीबाट उतारेको छ, आय तथा सम्पत्ति बढाएको छ र स्वास्थ्य सेवा, अपेक्षित आयुमा सुधार ल्याएको छ, शिशु मृत्युदर घटेको छ, साक्षरता र गणित जान्नेको (खासगरी महिलाको) संख्या बढेको छ, अरु धेरै मानवीय सुधारका कुराहरू भएका छन् ।

यसबाहेक, विश्वभरको पुँजीमा पहुँचले उदीयमान अर्थतन्त्रहरूको व्यवसाय बढी उत्पादनशील भएका छन् । यसले मान्छेलाई राम्रो, सस्तो र पर्याप्त स्थानीय उत्पादन खपत गर्न सक्ने बनाएको छ र उनीहरूको आम्दानीमा थप वृद्धि भएको छ । बढी उत्पादनशीलताले नयाँ व्यवसायको सफलतालाई पनि सहज बनाउँछ, यसले नयाँ उद्यमीलाई व्यवसाय थाल्ने जोखिम कम बनाउँछ भने नवप्रवर्तन र प्रगतिलाई प्रोत्साहित गर्छ ।

सोचलाई स्वतन्त्रता- उत्पादन कार्यलाई बढी सहज र उत्पादनशील बनाएर, मान्छेलाई कठिनाइबाट मुक्त बनाउने वस्तुको आपूर्ति गरेर, मान्छेलाई दैनिक गुजाराको चिन्ताबाट मुक्त बनाउने सम्पत्तिको सिर्जना गरेर पुँजीवादले मान्छेलाई उसको सोचलाई उसले बढी मूल्यवान ठान्ने चिज तर्फ लगाउन र उसको बुद्धीलाई अरु समस्या समाधानमा प्रयोग गर्ने फुर्सद दिन्छ । यसरी धेरैको दिमागलाई आफु कसरी बाँच्ने भन्ने उल्झनबाट स्वतन्त्रता प्राप्त हुँदा त्यसले पक्कै पनि प्रगतिलाई प्रोत्साहित गर्छ । थरीथरी मान्छेका थरीथरी योजनाहरू वस्तुको बजारमा परीक्षण

गर्न सकिन्छ, विचारमा पनि यही लागु हुन्छ । त्यसपछि हामी कुनले काम गर्छ, त्यसलाई समाएर काम नगर्नेलाई छोडेर अगाडि बढ्न सक्छौं, एकल राष्ट्रिय योजनामा प्रतिबद्ध भएर भन्दा छिटो गतिमा ।

बहु व्यक्तिगत युटोपिया- पुँजीवाद बहुलवादी हो । अमेरिकी दर्शनशास्त्री जेसन ब्रेनानका अनुसार पुँजीवादले एउटालाई होइन धेरै युटोपियालाई प्रोत्साहित गर्छ । फरक मान्छेले आफ्नो रोजाई अनुसार फरक किसिमका आकांक्षा र पेशालाई अगाडि बढाउन सक्छन् । उनीहरूले कुनै साभ्ना परियोजनाका लागि सरकारले तोकिएको भूमिका पखिँरहनु पर्दैन । अरु कसैलाई उनीहरूको स्वर्ग बनाउने कार्यमा रोक नलगाइकन आफ्नै स्वर्ग बनाउन सक्छन । मात्र उनीहरू एकअर्कासँग मिलेर अधि बढ्नुपर्छ, मार्क्सले भने जस्तो बुर्जुआ वर्गले जसरी अरुको शोषण गर्न पर्दैन । पुँजीवादले धेरै थरिका फुललाई फुल्ने मौका दिन्छ ।

मानवीय स्वभाव- पुँजीवादको जरो मानवीय स्वभावमा गडेको हुन्छ । आफ्नो सम्पत्तिसँग मान्छेको बलियो लगाव हुन्छ, उनीहरूका लागि आफ्नो जायदाद महत्वपूर्ण हुन्छ, र यसले उनीहरूका लागि भौतिक मूल्यभन्दा वृहत अर्थ राख्छ । मान्छेले आफुले गरेको वाचा पुरा गर्छन भन्ने कुरा जस्तै न्याय सम्बन्धी हाम्रो धारणा पनि उत्तिकै गहिरो छ । मान्छे स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच्न चाहन्छन, आफुले चाहेजसरी काम गर्न चाहन्छन र अरु मान्छेहरूसँग शान्तिपूर्वक बस्न खोज्छन । उनीहरू आफ्नो र परिवारको अवस्थामा सुधार ल्याउन खोज्छन । यी भनेका पुँजीवादका आधारभुत जग हुन । त्यसैले यो अनौठो कुरा होइन, सबैभन्दा कठोर सामुहिकतावादी मुलुकमा पनि मान्छेहरूले आफ्नै सम्पत्ति बनाउन र त्यसको रक्षा गर्न खोज्छन् र मौका मिल्ने बित्तिकै त्यहाँ बजार अस्तित्वमा आउँछ ।

दुर्बल पक्ष

राज्यवाद र आसेपासेवाद- आजकल भन्ने गरिएको 'पुँजीवाद'को रक्षा गर्न गाह्रो छ । जसलाई आजकल विश्वका अधिकांश भागमा 'पुँजीवाद' भनिएको छ, वास्तवमा त्यो मिश्रित अर्थतन्त्र हो जसमा निजी क्षेत्रलाई चर्को कर लगाइन्छ, र कडा नियमन गरिन्छ, आधाभन्दा बढी राष्ट्रिय

आम्दानी सरकारको हातमा हुन्छ, स्वास्थ्य, शिक्षा, सार्वजनिक उपयोग, रेल यातायात, हुलाकजस्ता महत्वपूर्ण क्षेत्रमा सरकारी उद्यमलाई एकाधिकार वा सो सरहको अधिकार प्राप्त हुन्छ । प्रायः यी व्यवस्थाहरु आसेपासे अर्थतन्त्र हुन जहाँ ठूला व्यवसायीले आफ्नो आर्थिक अधिकार राजनीतिकर्मीको कृपाबाट बढाएका हुन्छन, कहिलेकाहीं यसो गर्दा आर्थिक लाभ साटासाट भएको हुन्छ ।

यसैगरी सोभियत संघ, माओकालिन चीन, उत्तर कोरिया वा क्युबामा चलेको 'समाजवाद' को रक्षा गर्न पनि उत्तिकै गाह्रो हुन्छ, तीनीहरुमा जवाफदेहिता थिएन, प्रजातन्त्र थिएन र पार्टीका सम्भ्रान्तहरुको तानाशाही थियो, आमसंहार र भोकमरीले करोडौंको ज्यान लिएको थियो ।

यीनीहरु बीचको भिन्नता भनेको आसेपासेवाद पुँजीवादको अभिन्न पक्ष होइन तर उल्लेख गरिएका विकृतिहरु समाजवादका अभिन्न पक्ष हुन । किनकी पुँजीवाद व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र स्वेच्छक विनिमयको सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ । यस विपरित समाजवादका लागि राजनीतिक शक्तिको उपस्थिति आवश्यक हुन्छ जसले सम्पूर्ण आर्थिक गतिविधिलाई निर्देशन गर्छ । पुँजीवादमा मान्छेहरु सहमत हुनै पर्छ भन्ने छैन, उनीहरु आफ्नै उद्यम गर्न सक्छन र आफुले रोजेको उपभोग गर्न सक्छन, उनीहरुको रोजाईका सम्बन्धमा अरुको सहमति आवश्यक हुदैन । तर समाजवादले सामूहिक लक्ष्यको मान्यता राख्छ, यसको प्राप्तिका लागि सामूहिक माध्यम आवश्यक हुन्छ, सबैजनाको सहमति चाहिन्छ । असहमतहरु पनि जबर्जस्ती सामूहिक उद्यममा सहभागी हुनै पर्छ ।

पुँजीवाद विविधता र छनौटमा आधारित हुन्छ भने समाजवाद अनुपालन र शक्तिमा आधारित हुन्छ । अनुपालन प्रगतिको मित्र होइन, शक्तिले असाध्यै जनमुखी सोच भएको व्यक्तिलाई समेत भ्रष्ट बनाउँछ भने यसलाई सबैभन्दा निर्दयी ढंगले प्रयोग गर्न सक्नेलाई आकर्षित गर्छ । 'शुद्ध' पुँजीवादमा व्यवसायीहरुले खुला प्रतिस्पर्धामा उपभोक्तालाई सेवा गरेर मात्र उन्नति गर्न सक्ने कल्पना गर्न सकिन्छ तीनीहरुलाई राज्यबाट कुनै पनि कृपा प्राप्त हुदैन । तर 'शुद्ध' समाजवादमा राज्यशक्तिको कुनै बल प्रयोग नगरी सबैजना आफुखुसी सामूहिक व्यवसायमा सहभागी हुन्छन भन्ने कल्पना गर्न सकिदैन ।

व्यावसायिक पाखण्ड- राजनीतिकर्मिले आफ्ना आसेपासेलाई कृपा गर्ने शक्तिले नै व्यवसायीहरु पुँजीवादका सबैभन्दा कमजोर रक्षक वा अझ सबैभन्दा ठूला दुश्मन हुन भन्ने बताउँछ । व्यावसायिक संस्थाहरुले आफ्नो क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धालाई समर्थन गर्ने कुरा दुर्लभ हुन्छ । यस विपरित उनीहरु प्रतिस्पर्धालाई रोक्न नियमनको माग गर्छन्, त्यसो गर्दा उनीहरुले सर्वसाधारणलाई खतरनाक व्यवसायीबाट रक्षा गरेको दाबी गरेका हुन्छन् । उनीहरुले 'पुँजीवाद'को समर्थन गरेको वकालत गरे पनि राजनीतिकर्मीबाट अनुदान, सहयोग, राहत र अरु किसिमका सहूलियत उपहारका रूपमा प्राप्त गर्ने गरी तर्क गर्न सिपालु हुन्छन् ।

उद्यमशीलता तथा खुला बजारबाट सर्वसाधारणले प्राप्त गर्ने लाभलाई ब्याख्या गर्न नसक्ने व्यवसायीहरुको अक्षमता (अनिच्छा) नै पुँजीवादको सबैभन्दा ठूलो कमजोरी तथा ठूलो खतरा हो । पुँजीवादलाई आसेपासेवादसँग मिसाएर ती कथित पक्षधरले पुँजीवादी मुद्दाको हित गर्दैनन् । एकातिर पुँजीवादी अवधारणा बुझ्नलाई यत्तिकै जटिल छ भने अर्कोतिर सरकारी हस्तक्षेपको तात्कालिक लाभ तुरुन्तै पहिल्याउन सकिन्छ, बजार तथा प्रतिस्पर्धालाई काम गर्न दिँदाको दीर्घकालिन लाभ सजिलै बुझिदैन, थोरै मान्छेले मात्रै बजार व्यवस्थाको संवेदनशीलतालाई अनुभूत गरेका हुन्छन् र ससानो राजनीतिक हस्तक्षेपले मात्रै पनि यसलाई अत्यन्तै अव्यवस्थित बनाइदिन सक्छ भन्ने बुझेका मान्छे थोरै हुन्छन् ।

भुठा व्याख्या- हालका अधिकांश विकसीत अर्थतन्त्र यथार्थमा मिश्रित अर्थतन्त्र भएकाले कुन घटना पुँजीवाद आफ्नै कारणले गर्दा भएको हो र कुन राजनीतिक हस्तक्षेपले गर्दा बिग्रिएको हो भन्ने छुट्याउन धेरै मान्छेलाई कठिन हुन्छ । उदाहरणका लागि धेरैजसो राजनीतिकर्मी र सर्वसाधारणले २००७/०८ को आर्थिक संकट पुँजीवाद र यसले बनाएका 'लोभी बैंकरहरु' ले सिर्जना गरेको हुन भन्ने विश्वास गर्छन् । तर पुँजीवादका समर्थकहरु दशकौंको न्यून ब्याज दर, खुकुलो मौद्रिक नीति, खराब कर्जाको जोखिम राम्ररी थाहा नपाएका गरिब परिवारलाई सहज ऋण प्रदान गर्ने गरी बैंकहरुका लागि अमेरिकी सरकारको (असल नियत राखेर बनाएको तर गलत) नियमनले उब्जाएको हो भनेर जवाफ दिन्छन् । यसले कमसल धितोमा घरजग्गा कर्जा प्रवाह भएको र धेरै वित्तीय संस्थालाई धराशायी बनाएको उनीहरुको तर्क हुन्छ । उनीहरुले यो संकटलाई

सम्बोधन गर्ने सरकारको तरिका गलत भएको औल्याएका थिए । धराशयी बैंकहरुको पुनरुत्थान गर्दा, मौद्रिक आपूर्ति बढ्ने, कर्जाको लागत भन्नु घट्ने र यसका कारण समस्या भन्नु लम्बिदै जाने र आर्थिक गतिहिनता आइलाग्ने बताएका थिए । बैंकहरुलाई प्रतिस्पर्धा गर्न लगाउने, दिगो मौद्रिक तथा कर्जा नीति कार्यान्वयनमा ल्याउने र बजारलाई नै स्वस्थ अर्थतन्त्र निर्माण गर्न दिनुपर्ने उनीहरुले बताएका थिए ।

त्यसैले वित्तीय संकट बारेमा प्रचलित व्याख्या गलत हो । तर २००७/०८ को घटनामा गलत उपचार प्रयोगमा ल्याइएको थियो, त्यसपछिको लामो समयसम्म न्यून वृद्धिले पुँजीवाद र खुला बजार बारे व्यापक भ्रम सिर्जना गर्‍यो, भन्नु बढी नियन्त्रण, थप नियमन र सरकारी हस्तक्षेपको माग हुनु थाल्यो । निसन्देह, यी सबै कुराले पुँजीवादलाई गम्भीर रूपमा कमजोर बनायो ।

अवसर

पुँजीवादको विस्तार- यति हुँदाहुँदै पनि पुँजीवाद विस्तार भइरहेको छ । कुनैबेला सम्पूर्ण संसारलाई नै साम्यवादले ढाक्छ भन्ने लाग्थ्यो अहिले पुँजीवाद छिर्न नसकेको संसारको थोरै मात्र भाग छ । सन् १९९० को पूर्वार्द्धमा सोभियत संघको पतनपछि धेरैजसो एसिया, पूर्वी युरोप, र अफ्रिकी मुलुकले आफुलाई विश्व व्यापार सञ्जालमा जोड्ने र जनताले स्वतन्त्र रूपमा आफ्नै उद्योग तथा व्यवसाय गर्न सक्ने गरी सुधारलाई संस्थागत गरेका थिए । यसले जनतामाभू नयाँ मध्यम वर्गको सिर्जना गरेको थियो, उनीहरु पुँजीवादी प्रकृतिको व्यवसाय सञ्चालन गर्न वा तीनमा काम गर्न सक्ने भएका थिए र त्यस किसिमको थप स्वतन्त्रता र समृद्धिको चाहना राख्ने भएका थिए ।

बजार अझ बढी खुला भएसँगै र विश्व सञ्चार र यातायातमा भएको आधुनिकीकरणका कारण यो परिवर्तनले अझै गति लिने निश्चित छ । स्वतन्त्र व्यापारका कारण घरेलु रोजगारी अवसर गुम्ने चिन्ता राजनीतिकर्मिले गर्न सक्छन् तर अर्थशास्त्रीहरुले यसको लाभ देखेका हुन्छन्- अहिले विश्वको अधिकांश जनसंख्या उनीहरुले उपभोग गरिरहेको सस्तो र उच्च गुणस्तरीय वस्तुका लागि पुँजीवाद र व्यापारमा निर्भर छ ।

गरिबको सशक्तीकरण- यो विकासमा अत्यन्त गरिबले भाग लिन सक्छन भन्ने सुनिश्चित गर्ने कार्य अवसर र चुनौती दुवै हो । उदाहरणका लागि गरिब मुलुकमा जनताहरु बढी बचत गर्ने खालका हुन्छन्, खासगरी यस्तो बचत अनुत्पादक रुपमा नगदमा राख्ने चलन हुन्छ । पेरुका अर्थशास्त्री हर्नान्डो डे सोतो (१९४१-) ले औँल्याए भैं संसारका अति गरिबले त्यस्ता ठाउँमा घर बनाउन सक्छन जहाँ उनीहरुको वैधानिक अधिकार हुदैन, त्यस्ता क्षेत्रमा व्यवसाय गर्छन जसका लागि राज्यले आवश्यक ठहर्‍याएको विस्तृत अनुमति उनीहरूसँग हुदैन । उनीहरुको घर तथा व्यवसायको वैधानिक आधार नहुँदा त्यसलाई धितो राखेर कर्जा लिने वा अरु करार गरी व्यवसाय विस्तार गर्ने र उनीहरुले वास्तविक वित्तीय सुरक्षा हासिल गर्न सक्दैनन् । यद्यपि राज्यले उनीहरुलाई जमिनमा स्वामित्व प्रदान गरेर, व्यवसायका नियमनलाई सरल र व्यवहारिक बनाएर उनीहरुको समृद्धिमा सहयोग गर्न सक्छ, उनीहरुको बचतलाई उत्पादनमूलक पुँजीमा रुपान्तरण गर्न, आफ्नो मुलुकको अर्थतन्त्रमा वास्तविक हिस्सेदारी प्रदान गर्न सक्छ ।

भौगोलिक तथा नैतिक सीमा- पुँजीवाद तथा नयाँ बजार विस्तारका लागि कुनै प्राकृतिक सीमा छैन । आविष्कार माथि आविष्कार निरन्तर भइरहन सक्छ, यसले उद्यमीहरुलाई दूरदराजका, धेरै टाढाटाढाका जनताका आवश्यकता तथा चाहनाहरुलाई अभ्र राम्ररी, सस्तो र छिटो पूर्ति गर्ने नयाँ अवसर सिर्जना गर्छ । यस खालको स्वतन्त्रताले हामीलाई कहाँ पुर्‍याउँछ, भन्ने हामी कसैलाई थाहा हुदैन, यसले निराशावादी र योजनाकारहरुलाई चिन्तित बनाउन सक्छ तर सर्वसाधारण र आशावादीहरुलाई उत्साही बनाउँछ जो मानव जातीको ठूलो हिस्सा हो ।

अवसर भौतिक लाभमा मात्रै सीमित हुदैन । स्वामित्वको, स्वतन्त्रताको खुलापनको, शान्ति र बलप्रयोग निषेधको मूल्य पुँजीवादी प्याकेजका अंश हुन यसलाई बजार तथा व्यापारको विस्तारले बलियो बनाएको हुन्छ । यसैलाई नैतिक उपलब्धि मानिनुपर्छ जसले मानवीय उत्साहलाई उन्नत बनाउँछ ।

जोखिम

बुद्धीजीवी- पुँजीवादलाई सबैभन्दा धेरै जोखिम सम्भवत बुद्धीजीवी वर्गबाट छ । उनीहरूको उद्देश्य जनपक्षीय होस कि नहोस, तर उनीहरूलाई आफु बजारबाट अवमूल्यन भएको ठान्छन् वा एउटा काल्पनिक आर्थिक व्यवस्थासँग आफुलाई आवद्ध गराउँछन् वा अरुले विवेकशील ढंगले छनोट गर्छन् भन्ने कुरामा विश्वास गर्दैनन् । जेसुकै भए पनि सर्वसाधारण र राजनीतिकर्मिले बुद्धीजीवीहरूलाई सुसूचित र ज्ञानी मानेका हुन्छन् अनि उनीहरूले गर्ने पुँजीवादको आलोचनालाई स्वीकार गर्छन् र पुँजीवादको राम्रै मर्मत हुनुपर्छ भन्ने ठान्छन् ।

तर बुद्धीजीवीहरूले पुँजीवादको स्वभाव र यसको जटिल कार्यप्रणालीलाई कमै बुझेका हुन्छन् र उनीहरूमा यस सम्बन्धी व्यक्तिगत अनुभवको पनि अभाव हुन्छ । त्यसैले प्रायः उनीहरू यसमा रहेका समस्याहरूको परिकल्पना गर्छन्, कारणहरूको गलत निदान गर्छन् र गलत उपचार सिफारिस गर्छन् ।

पाठ्यपुस्तकका गल्ती- उदाहरणका लागि धेरै बुद्धीजीवीहरू पाठ्यपुस्तकमा लेखिएको 'पूर्ण प्रतिस्पर्धा' को मोडलमा मग्न हुन्छन् जसमा ठूलो संख्याका बिक्रेताहरूले एकनाशको वस्तु बिक्री गरिरहेका हुन्छन् । त्यसैले उनीहरू बजार मूल्य वा बजार हिस्सामा आउने परिवर्तनलाई गल्ती हो भन्थान्छन् । उदाहरणका लागि कुनै सुपर मार्केटको तीव्र विस्तारलाई उनीहरूले 'अपूर्ण' बजारको संकेतका रूपमा लिएका हुन्छन्, यस्तोमा उक्त सुपर मार्केटले दिएको सेवा उपभोक्ताले मन पराइरहेका छन् भन्ने सरल बुझाई उनीहरूलाई मान्य हुदैन । त्यही सुपर मार्केटले मूल्य घटायो भने प्रतिस्पर्धीलाई पछार्ने रणनीतिका रूपमा बुझिन्छ, तीव्र रूपमा परिवर्तनशील बजारमा उपभोक्तालाई जित्ने प्रयासका रूपमा लिइदैन । फलस्वरूप कुनै फर्मको विस्तार तथा मूल्यलाई नियन्त्रण गरी उनीहरूको कल्पनामा रहेको 'पूर्ण प्रतिस्पर्धा' लाई पुनर्स्थापित गर्नुपर्छ भन्ने माग गर्छन् । आर्थिक जीवन अपूर्ण भएकैले फर्मले त्यो अन्तर पूर्ति गर्ने प्रयास गर्छन्, अरुको भन्दा फरक, राम्रो र सस्तो प्रस्ताव गर्छन्, अरुको जस्तै एक समान उत्पादन ल्याउँदैनन् अनि प्रतिस्पर्धाले काम गर्छ भन्ने उनीहरूले बुझेका हुदैनन् ।

लोकप्रियतावाद- पुँजीवादलाई राज्य समाजवादले परास्त गर्छ भन्ने जोखिम सन् १९९० दशकअघिको तुलनामा अहिले धेरै कम भएको छ । समाजवाद अहिले एउटा भव्य संरचना भन्दा पनि

पुँजीवाद सञ्चालन र यसले पैदा गरेका असमानताजस्ता नतिजाका बारेमा गुनासोको शृंखला भएको छ । तर पुँजीवादले कहिल्यै पनि सबै सामाजिक समस्या हल गर्छु भन्ने वाचा गरेको थिएन न यसले त्यसो गर्न सक्छ नै, यसको मुल मान्यता आर्थिक वस्तुको उत्पादन तथा वितरण सबैभन्दा दक्ष तरिकाले गर्न सकिन्छ भन्ने हो । आलोचना गरिएका धेरैजसो नतिजाहरु वास्तवमा सरकारी हस्तक्षेपले निम्त्याएका हुन, पुँजीवादले होइन । लोकप्रियतावादी राजनीतिले समस्याका बारेमा गर्ने अति सामान्य निदान र समाधानको उपायका कारण आर्थिक हस्तक्षेपहरुलाई बढाउँदै लगेको छ । हामी उत्पादनशील सम्पत्तिहरु राज्यको स्वामित्वमा हुने अवधारणाबाट राज्यको नियन्त्रणमा हुने यथार्थतर्फ अघि बढिरहेका छौं । यस खालको राजनीतिक हस्तक्षेपले सच्याउनै नसकिने नतिजा आइलाग्यो भने अचम्भित नभए हुन्छ ।

बढ्दो नियन्त्रण- तापनि नियमन बढिरहेकै हुन्छ । यसका धेरै कारण छनः उदाहरणका लागि तिनलाई लागु गर्न सरकारी निकाय आवश्यक हुन्छ, ती निकायहरुको आफ्नो भूमिका विस्तार गर्ने आफ्नै स्वाभाविक स्वार्थ हुन्छ र यी आफै नयाँ र अझ जटिल नियमनका स्रोतहरु बन्छन् ।

जब सरकार अझै ठूलो र महत्वपूर्ण आर्थिक खेलाडी बन्छ, त्यतिबेला कुतखोरीको, आसेपासेवादको तथा भ्रष्टाचारको अवसर मौलाउँछ र लबिइङ गर्दाको सम्भावित लाभ बढेर जान्छ । राजनीतिकर्मको शक्ति, प्रतिष्ठा र अधिकार बढ्दै जाँदा उनीहरुले आर्थिक तथा सामाजिक जीवनमा आफ्नै मान्यता लादने काम गर्छन्, मतदातामाझ आफ्ना गुणहरुको प्रचार गर्छन् र यसैमा पुनः निर्वाचित हुने कुरा निर्भर हुन्छ ।

यी सबै दुर्भाग्यपूर्ण हुन र यो भन्दा खराब कुरा के हो भने नियमन सधैं प्रत्युत्पादक हुन्छ, खासगरी हस्तक्षेपको दीर्घकालिन असरलाई ठिकसँग बुझिएको हुदैन र कहिलेकाही मात्र त्यसमा ध्यान दिइन्छ । उदाहरणका लागि न्यूनतम ज्यालाको कानुनलाई हेर्दा यो गरिबका पक्षमा बनेको जस्तो देखिन्छ तर यसको उल्टो असर हुन्छ, सम्भावित गरिबले यसको मूल्य चुकाउनुपर्छ, यसले अनुभवहीन युवा तथा अदक्ष कामदारलाई रोजगारीबाट हटाउँछ । यसैगरी नयाँ औषधी परीक्षणका लागि लामो प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्छ अर्कोतिर परिक्षण नगरिएकै औषधीले पनि धेरैको ज्यान जोगाउन सक्छ, अत्यन्तै सिकिस्त विरामीलाई पनि नयाँ औषधी प्रयोग गर्न दिइन्न, दिने हो भने उनीहरु

बाँचन सक्छन् । भाडा नियन्त्रण गर्ने नीतिले सबैका लागि आवास सुलभ बनाउने देखिन्छ, तर यसले सम्पत्तिबाट प्राप्त हुने प्रतिफललाई घटाइदिन्छ, अनि घरधनीहरु आफ्नो घर वा कार्यालय भाडामा लगाउने कुरामा रुचि देखाउदैनन् वा तिनको राम्रो मर्मतसम्भार गर्दैनन् ।

यी नतिजाहरुका लागि बिचरो पुँजीवादलाई दोष लगाईन्छ, राजनीतिकर्मीलाई होइन, यसले व्यर्थैमा भन्न भन्न धेरै नियमनलाई निम्तो दिन्छ । एक पटक नियम कार्यान्वयनमा आएपछि हटाउन गाह्रो हुन्छ, किनकी त्यसले ती कानुनमा निर्भर गर्ने उदाहरणका लागि भाडा नियन्त्रणका कारण सस्तो भाडामा बस्न पाएका स्वार्थ समूह सिर्जना गरेको हुन्छ, कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीको त कुरै नगरौं । यस किसिमको विस्तारित र फैलिएको नियमनले पुँजीवादको भविष्यलाई गम्भीर जोखिममा पार्छ ।

पुँजीवादको दीगोपन

पुँजीवाद प्रतिरोधी र टिकाउ छ भन्ने कुरा यसको उल्लेख्य पक्ष हो । कुनै न कुनै रूपमा शताब्दीयौं देखि यो हामीसँगै छ । समूहवादी भन्दा व्यक्तिवादी सामाजिक व्यवस्थाले व्यक्तिलाई जिन्दगीले जुनसुकै सामाजिक राजनीतिक तथा प्राविधिक परिस्थितिमा पुऱ्याए पनि त्यसलाई आफै स्वतःस्फुर्त रूपमा व्यवहार गर्न सक्षम बनाउँछ । प्रत्येक व्यक्तिको सिर्जनशील प्रतिभालाई उपयोग गरेर यसले अत्यन्तै ध्वंसकारी राजनीतिक हस्तक्षेपमा पनि आफुलाई बचाउन सक्छ, व्यर्थका नियमन, गलत आर्थिक नीति अथवा सम्पूर्ण रूपमा राज्य योजना र नियन्त्रणमा पनि । निसन्देह अहिले राजनीतिकरण गरिएको पुँजीवादी संस्करणलाई सुधारेर लैजान सकिन्छ, यसलाई राजनीति र राज्य हस्तक्षेपबाट अलग्याउन सकिन्छ, र मुक्त गरेर कार्यशील बनाउन सकिन्छ, यसको प्रणालीगत र सबैलाई समेट्ने शैलीलाई सबैको हितमा लगाउन सकिन्छ । तर असली पुँजीवाद बिना मानव जातीको समृद्ध तथा उदार भविष्य देख्न कठिन हुन्छ ।

१२. थप सामग्री

शत्रुवत परिचय

एउटा उल्लेख्य कुरा के छ भने पुँजीवादका सम्बन्धमा दिइएका धेरैजसो कथित परिचयहरु वास्तवमा कार्ल मार्क्सको ऐतिहासिक विश्लेषणमा आधारित आलोचनाहरु हुन् ।

यो साँचो हो, उदाहरणका लागि जेम्स फुलचरको *क्यापिटालिज्म: ए भेरी सर्ट इन्ट्रोडक्सन* (२००४)मा मार्क्सले जसरी नै पुँजीवादलाई नाफा, ज्याला प्रणाली, शोषण, सहरी गरिबी र ऐतिहासिक मूलप्रवृत्तिमा आवद्ध गराइएको छ र सोही विचार आशक्तिलाई वर्तमान वित्तीय अस्थिरता तथा विश्वव्यापीकरणमा लागु हुन्छ भन्न खोजिएको छ । तर यसले पुँजीवाद के हो, यसले वास्तवमा कसरी काम गर्छ भन्न सकेको छैन ।

विकिपिडियामा प्रविष्ट गरिएको *पुँजीवादलाई* (<https://en.wikipedia.org/wiki/Capitalism>) पछ्याउने हो भने त्यहाँ धेरै लेखकले लेखेको लथालिङ्ग कृति फेला पर्छ, तिनीहरुले पनि मूलतः मार्क्सवादी दृष्टिकोणलाई नै स्वीकार गरेको पाइन्छ । यसको उठान पुँजीवादको मार्क्सवादी परिभाषाबाट भएको छ, उनीहरुको ऐतिहासिक दृष्टिकोण, पुँजीवादको किसिम तथा विशेषताहरु, बजार, सम्पत्ति तथा नाफा, वित्तीय पुँजी, एकाधिकार, पुँजीवाद तथा युद्ध, फेरि पुँजीवादका प्रकार, सरकारको भूमिका तथा अझ बढी आलोचना गरिएको छ, थोरै मात्र प्रतिवादी कुराहरु राखिएको छ- यसले पाठकलाई असाध्यै अलमलमा पुऱ्याउँछ ।

हा-जुन चाडको *देवन्टी थ्रि थिड्स दे डोन्ट टेल यु एबाउट क्यापिटालिज्म* (२०११) एउटा निबन्धहरुको संग्रह हो, यसले पुँजीवाद खराबहरुमध्येको सबैभन्दा राम्रो व्यवस्था हो यसलाई नियन्त्रण र नियमन गर्नुपर्छ भन्ने किसिमले व्याख्या गरेको छ । यो संग्रहले व्यवसायीहरु तत्कालको सोच राखेर काम गर्छन, विश्वव्यापीकरणको उपलब्धि कम छन्, धन धनीसँग मात्रै रहिरहन्छ, पुँजीवाद कम दक्ष बन्दै गएको छ र खुला बजार अस्तित्वमै छैन भन्ने तर्क गरेको छ । चाडको पुस्तकलाई टिम वोस्टालको *देवन्टी थ्रि थिड्स वी आर टेलिड यु एबाउट क्यापिटालिज्म* (

२०१४, <http://tinyurl.com/y8fxth82>) सँगै पढनुपर्छ, यसले राजनीतिकर्मी अझ अल्पकालिन सोच राख्ने हुन्छन्, संरक्षणवाद र शक्तिको आडमा भएका चिजहरु टिकाउ हुदैनन्, नियमनले आसेपासेवादलाई प्रोत्साहित गर्छ, ठूलो सरकार कुनै पनि हिसाबले प्रगतिशील र खुला बजार जति लचिलो हुदैन भन्ने तर्कहरुमार्फत प्रतिवाद गरेको छ।

मित्रवत परिचय

पुँजीवादका बारेमा धेरै बुझेका र यसलाई व्याख्या गर्न सक्ने सम्भावना बढी भएका समर्थकहरुले पनि उपयोगी परिचय लेखेका छन्। यस सम्बन्धी थालनीका लागि सबैभन्दा राम्रो सम्भवत सबैभन्दा प्रभावशाली मिल्टन र रोज फ्रिडम्यानको *फ्रि टु चुज* नामको भिडियो शृंखला र पुस्तक (१९८०) हो। यसले सबल र आकर्षक ढंगले अहस्तक्षेपको खुला नीतिको रक्षा गरेको छ, स्वतन्त्रता र आर्थिक उन्नतिको सम्बन्ध देखाएको छ र उच्च दरको कर, सरकारी विद्यालय तथा अन्य सेवाहरुको खस्कदो स्तर, मौद्रिक नीति तथा कल्याणकारी कार्यक्रम (जहाँ फ्रिडम्यानले नकारात्मक करको प्रस्ताव गरेका छन्) लगायतका धेरै नीतिगत सवालहरुको चर्चा गरेको छ।

यी दुईले पहिले संयुक्त रूपमा *क्यापिटलिज्म एन्ड फ्रिडम* (१९६२) लेखेका थिए। यद्यपि यसमा उल्लेख केही नीतिगत सामग्रीहरु पुराना भएका छन् (त्यतिबेला असाध्यै महँगी भएकाले मौद्रिक नीतिको चर्चा बढी छ) तापनि एकाधिकार निर्माणमा सरकारको भूमिका, पुँजीवादले कसरी विभेद कम गर्छ, नियमनले सर्वसाधारणको भन्दा सेवा प्रदायकको हित कसरी गर्छ र आर्थिक स्वतन्त्रताको महत्व जस्ता उपयोगी विषय यसमा छन्।

रोबर्ट हेस्सेनले *अनलाइन लाइब्रेरी अफ इकोनोमिक्स एन्ड लिबर्टी* (<http://www.econlib.org/library/Enc/Capitalism.html>) मा पुँजीवादको छोटो परिचय दिएका छन्। यसमा 'पुँजीवाद' लाई एक शत्रुवत शब्दका रूपमा प्रयोगमा ल्याइएकोले सर्वसाधारणलाई पुँजीपतिले उन्नाइसौ शताब्दीको बेलायती कालो औद्योगिक नगरीतर्फ फर्काउन खोज्छन् भन्ने बुझाई मान्छेहरुमा बनेको उनले देखाएका छन्। यसको उपचार मानिएको कथित समाजवादी सहमति र सौहार्दपूर्ण युटोपियाले काम गरेन, त्यसैले मार्क्सले पुँजीवाद असफल हुने प्रक्षेपण गर्दै

‘वैज्ञानिक’ समाजवाद बनाए । जब पुँजीवाद अधि बढिरह्यो आलोचकहरु फरक्क फर्केर पुँजीवाद बढी भौतिकवादी भयो, शोषण गर्न थाल्यो भनेर गुनासो गर्न थाले । हेस्सेन लेख्छन्- दुःखको कुरा पश्चिमाहरुले आफ्नै प्रणाली के हो भन्ने बुझेनन् र यसको रक्षा गर्ने कुरामा कमजोर भए ।

अलि बढी दार्शनिक पक्षलाई जोड दिइएको जेसन बर्नानको *ह्वाइ नट क्यापिटलिज्म ?* (२०१४) मा समाजवादी र पुँजीवादी नैतिकताको तुलना गरिएको छ, यसमा समाजवादी दृष्टिकोण अन्तर्निहित रूपमै पुँजीवादभन्दा बढी गुणकारी नभएको तर्क गरिएको छ । बरु, यसबिपरित पुँजीवाद स्वेच्छिक सहकार्य, आपसी सम्मान तथा अर्काको ख्याल गर्ने कुराहरुमा आधारित हुन्छ । समाजवादजस्तो यसका सिद्धान्तले सानो समाजमा काम गर्ने वृहत समाजमा काम नगर्ने हुदैन । यसले स्रोतहरुको रक्षा तथा वृद्धि पनि गर्छ । यसले मान्छेहरुलाई उन्नत बनाउँछ, अभिव्यक्त गर्न सक्ने तुल्याउँछ र उनीहरुका आफ्नै युटोपियाको खोजीमा लाग्ने बाटो खोलिदिन्छ ।

आर्थर सेल्डनको *क्यापिटलिज्म : अ कन्डेन्सड भर्सन* (२००७), यो १९९० मा प्रकाशित पुस्तकको संक्षिप्त संस्करण भएकाले केही पुरानो पुस्तक हो । तर यसले आम मान्यता भन्दा फरक किसिमले औद्योगिक क्रान्तिबाट मान्छेहरुले कसरी भ्रुपडीको ठाउँमा घर पाए, थोत्रा जडौरीका सट्टा सस्ता कपडा पाए, छोटो काम गर्ने समय, सरसफाइमा सुधार लगायतका अरु थुप्रै लाभ पाए भन्ने विषयको चर्चा गरेको छ । तत्पश्चात यसले सम्पत्ति, मूल्य प्रणाली, उपभोक्ता अधिकारजस्ता पुँजीवादका आधारभुत पक्षको रूपरेखा दिएको छ भने कल्याणकारी कार्यक्रम, शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास राज्यले व्यवस्थापन गर्नुपर्दैन भन्ने पनि देखाएको छ ।

क्यापिटलिज्म, डेमोक्रेसी, एन्ड राल्फ्स प्रिटी ग्रेसरी (२००१) मा जोन मुलरले पुँजीवाद र प्रजातन्त्र न आदर्श हुन न विनाशक भन्ने व्याख्या गरेका छन् । तर यीनीहरुले जे गर्छन् त्यो ‘एकदमै सही गर्छन्’ भन्ने उनको तर्क छ । पुँजीवाद लोभमा आधारित हुन्छ भनिएको छ, तर वास्तवमा यसले इमान्दार, न्यायी, सभ्य, दयालु व्यवहारलाई पुरस्कृत गर्छ । प्रजातन्त्र समतामूलक र सहभागीमूलक हुन्छ भनिएको छ तर यो अराजक, असमान र निर्दयी हुन्छ । यी दुवैले हामीलाई स्वतन्त्रता, सुरक्षा र समृद्धि दिन्छन् तर स्वर्ग दिदैनन् ।

म्याट रिड्लीको प्रवचन, *द केस फर फ्रि मार्केट एन्टि क्यापिटलिज्म* (२०१७) मा स्वतन्त्र बजार र आसेपासे पुँजीवाद, निगमवाद र एकाधिकार भनेको एउटै होइन भन्ने औल्याइएको छ । ठूला कम्पनीले 'पुँजीवाद' भन्ने शब्दलाई प्रयोग गर्न अयोग्य बनाएका छन् किनभने उनीहरू आर्थिक स्वतन्त्रतामा होइन सरकारको कृपामा, अनुदानमा, कर छुटमा र नियमनमा निर्भर छन् । तर आर्थिक स्वतन्त्रताले २० वर्षमा गरिवी आधा घटाएको छ, उत्पादकत्व र परोपकारलाई बढाएको छ, विभेद र असमानतालाई घटाएको छ ।

एमोन बटलरको *द बेस्ट बुक अन मार्केट* (२००८) आर्थिक वैयक्तिताले कसरी काम गर्छ भन्ने बारे एउटा संक्षिप्त दिग्दर्शन हो । यसले बजारहरू कहिल्यै 'पूर्ण' हुदैनन् र यीनको अपूर्णताले पनि सबैलाई कसरी जागृत गराउँछ भन्ने देखाएको छ । हो बजार असफल हुन्छन्, तर सरकारको असफलता अझ खराब हुन्छ । विनिमयले मूल्य अभिवृद्धि गर्छ, नियन्त्रणले यसलाई नाश गर्छ । स्रोतहरूलाई डोच्याउने मूल्य तथा प्रतिस्पर्धाको भूमिका, इमान्दारिता तथा सम्पत्तिको भूमिका र बजारको नैतिकतालाई पुस्तकमा समेटिएको छ ।

पिटर बर्जरको *द क्यापिटलिस्ट रिभोलुसन* (१९८६) ले सम्पत्ति, पुँजीगत वस्तु, खुला बजार, सम्पत्तिको स्वचालित विनियोजन, अनुमानयोग्य कानुनी व्यवस्था जस्ता पुँजीवादका विशेषताहरू कसरी दक्षता र प्रगतिलाई प्रवर्द्धन गर्ने सन्दर्भमा संगतिपूर्ण छन् भन्ने देखाएको छ । बलपूर्वक कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने समाजवाद, समाजवादी सपना साकार पार्नका लागि चाहिने दमनकारी नियमभन्दा फरक यसले राजनीतिक शक्तिबाट बचाउने आश्रय दिन्छ । तर पुँजीवाद आफैले बनाएको तर त्यसको विरोध गर्ने बुद्धिजीवी, कानुनी विशेषाधिकार खोज्ने स्वार्थी समूहजस्ता भाइरसहरूबाट पीडित हुन्छ ।

द बेनेभोलेन्ट नेचर अफ क्यापिटलिज्म (२०१२) मा जर्ज रेइजम्यानले आर्थिक तथा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता किन शान्ति, प्रगति तथा सुरक्षाका लागि आवश्यक छ भन्ने व्याख्या गरेका छन् । पुँजीवादले उपयोगी स्रोतहरूको आपूर्ति बढाउँछ, वातावरणमा सुधार ल्याउँछ र उत्पादकत्वमा व्यापक वृद्धि गर्छ । मूल्य र ब्याजदरले लगानीलाई उच्च मूल्य क्षेत्रतर्फ डोच्याउँछ, यसले पुँजीका

स्वामी र गैर स्वामी दुवैलाई लाभ पुऱ्याउँछ । पुँजीवाद विवेकशील, गैर अराजक र प्रतिस्पर्धामा आधारित हुन्छ- एकाधिकारमा होइन ।

पुँजीवाद र गरिबी

पुँजीवादले गरिबी न्यूनीकरणमा कस्तो असर गऱ्यो भन्ने सन्दर्भमा थुप्रै सहानुभुतिपूर्ण पुस्तकहरु पाइन्छन् । जे.पी. फ्लोरुको *हेभन्स अन अर्थ* (२०१३) ले कसरी आर्थिक उदारीकरणले चिली, न्युजिल्यान्ड, चीन, हङकङको आर्थिक वृद्धि उच्च भयो, गरिबहरु माझ पनि सम्पत्तिको वृद्धि र फैलावटलाई मद्दत गऱ्यो भन्ने देखाएको छ । कर, नियमन तथा केन्द्रीय योजनाले केवल गरिबीलाई लम्ब्याउने उनको निष्कर्ष छ ।

स्विडेनका अर्थशास्त्री योहान नोर्बर्गको *इन डिफेन्स अफ ग्लोबल क्यापिटलिज्म* (२००१) समृद्धि, शिक्षा, स्वास्थ्य, आयु, जीवित शिशु लगायत धेरै विषयमा व्यापार र पुँजीवादको सकारात्मक प्रभाव देखाउने एउटा उत्कृष्ट कृति हो । तथ्य र तथ्यांकहरुले भरिएको यो पुस्तकले पुँजीवादी र समाजवादी छिमेकी मुलुक (ताइवान र चीन, पूर्व र पश्चिम जर्मनी, दक्षिण र उत्तर कोरिया लगायत) को प्रगतिलाई तुलना गर्दै विश्वव्यापीकरण र प्रतिस्पर्धाको बृहत लाभलाई प्रस्तुत गरेको छ । नोर्बर्गले आफ्नो तर्कलाई उनको *प्रोग्रेस: टेन रिजन टु लुक फर्वार्ड टु द फ्युचर* (२०१६) मा अद्यावधिक गरेका छन् । यसमा उनले उदारीकरणपछि खाद्यको गुणस्तर, सरसफाई, अपेक्षित आयु, वातावरण, शान्ति, शिक्षा, स्वतन्त्रता तथा समानताका क्षेत्रमा भएका सुधारको रुपरेखा उतारेका छन् ।

हर्नान्डो डे सोतो पोलारको *द मिस्ट्रि अफ क्यापिटल* (२००१) ले पुँजीवाद तथा सम्पत्ति अधिकारले मूल्यहिन ठानिएको चिजलाई कसरी उत्पादनशील, मूल्यवान पुँजी बनाउन सक्छ भन्ने देखाएको छ । उनले पुस्तकमा आफ्नो जन्मभूमि पेरुमा गरिबहरुले कसरी आफ्ना लागि घर बनाए र व्यवसाय थाले भन्ने उल्लेख गरेका छन् । जमिनमाथि वैधानिक अधिकार नहुँदा त्यो प्रयोगयोग्य 'पुँजी' भएन र व्यापार गर्नका लागि आवश्यक अनुमति पनि उनीहरुलाई थिएन । वैधानिक

अधिकार प्रदान गरेर यी मृत सम्पत्तिलाई पुँजीमा परिणत गर्न सकिन्छ, कसरी गरिब जनतालाई अर्थतन्त्रको हिस्सेदार बनाउन सकिन्छ र विकसित तथा समृद्ध बनाउन सकिन्छ भन्ने उनले तर्क गरेका छन् ।

दर्शन तथा नैतिकता बारे

टम पाल्मरले सम्पादन गरेको *द मोरालिटी अफ क्यापिटालिज्म* (२०११) दुई नोबेल विजेता (भेर्नोन स्मिथ र मारियो वार्गा लोसा) सहित विभिन्न दार्शनिक, लेखक, अर्थशास्त्री तथा थिंक ट्यांकहरूको निबन्धहरूको संग्रह हो । यसमा उनीहरूले गरिबी निवारणका लागि विदेशी सहायताभन्दा व्यापार राम्रो उपाय हो, पुँजीवाद उच्च नैतिक हो- यो विश्वासमा अडेको हुन्छ लोभमा होइन, यसले नवप्रवर्तन र मूल्य सिर्जनालाई प्रोत्साहित गर्छ, यसले आपसी सम्मान सिर्जना गर्छ, र यसले सांस्कृतिक मूल्यलाई प्रोत्साहित तथा रक्षा गर्छ भन्ने तर्क गरेका छन् ।

माइकल नोभाकको *द स्पिरिट अफ डेमोक्रेटिक क्यापिटालिज्म* (१९८२) मा पुँजीवादलाई धर्म र मानवीय मर्मको दृष्टिले हेरिएको छ । यसमा लोकतान्त्रिक, बहुलवादी, पुँजीवादी समाजले क्लब, चर्चहरू, परोपकारी संस्था तथा नागरिक समाजका अन्य संस्थाहरू मार्फत हेरचाह गर्ने किसिमको समुदाय निर्माण गर्छ भन्ने तर्क गरिएको छ । तर जब आर्थिक तथा सामाजिक गतिविधिलाई राजनीतिकरण गरिन्छ र अधिकारीहरूले यसको जिम्मेवारी उठाउँछन् हाम्रो नैतिक जीवन तथा पूर्णताको अपरिहार्य पक्ष नष्ट हुन्छ ।

आयन रान्डको *क्यापिटालिज्म : द अननोन आइडियल* (१९६६) विविध विषयहरू समेटिएको निबन्धहरूको एउटा फराकिलो संग्रह हो जसले रान्डको क्रान्तिकारी पुँजीवादलाई बलियो गरी समर्थन गर्छ । यसले पुँजीवादको जरालाई प्रकृति, मानवजातीको अधिकारको विकासक्रम सम्म पुऱ्याउँछ, युद्ध पुँजीवादले होइन राज्यवादले निम्त्याउँछ भन्ने तर्क गर्छ, ठूला कम्पनीको शोषणको आलोचना गर्छ, बजारका बारेमा बृहत चर्चा गर्छ, सम्पत्तिका रूपमा प्रतिलिपि तथा बौद्धिक सम्पत्तिको समीक्षा गर्छ र पुँजीवादका 'कन्जरभेटिभ' समर्थकहरू यसलाई बुझ्ने, समर्थन र रक्षा गर्ने सन्दर्भमा मृततुल्य निकै टाढा रहेका छन् भन्ने तर्क गर्छ ।